

NAHÇIVAN'IN KALKOLİTİK ÇAĞ KÜLTÜRÜ (AZERBAYCAN)

CHALCOLITHIC PERIOD CULTURE OF NAKHCHIVAN (AZERBAIJAN)

Makale Bilgisi

Başvuru: 29 Nisan 2018
Hakem Değerlendirmesi: 11 Ekim 2018
Kabul: 21 Aralık 2018
DOI Numarası: 10.22520/tubaar.2018.23.002

Article Info

Received: April 29, 2018
Peer Review: October 11, 2018
Accepted: December 21, 2018
DOI Number: 10.22520/tubaar.2018.23.002

Zeynep KULİYEVA * - Veli BAHŞELİYEV **

Keywords: South Caucasus, Nakhchivan, Nakhchivan Tepe, Ovçular Tepe, Early Chalcolithic Period, Middle Chalcolithic Period

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Nahçıvan, Nahçıvan Tepe, Ovçular Tepesi, İlk Kalkolitik, Orta Kalkolitik Çağ

ABSTRACT

The Chalcolithic Period culture of South Caucasus is studied by different researches, but some problems have not been unsolved. Communications of different stages of Chalcolithic Period culture, especially genesis questions and date of Late Chalcolithic Period culture are not clarified. Now there is a gap between Late Neolithic and Late Chalcolithic Period cultures. In Nakhchivan Kültepe, the Neolithic Period is replaced with the Early Bronze Period, and in the settlements such as Mentesh Tepe, Aratashen and the Khatunarkh-Aknashen Neolithic Period is replaced with the Late Chalcolithic Age. In this regard researches of roots of Late Chalcolithic Period culture in monuments of the Neolithic period were unsuccessful. The Chalcolithic culture of South Caucasus in some researches stated as Early Chalcolithic (4800-4000 BC) and Middle/Late Chalcolithic (4000-3200 BC). In spite of the fact that some researchers carried the early period of the Chalcolithic to the first half of the V. Millennium BC, the middle and late period to the second half of this millennium, however materials of the early and middle period are provided in insignificant quantity. In last years in Nakhchivan that is located on joint of South Caucasus and the Middle East numerous Chalcolithic monuments are revealed. At the same time researches of monuments such as Nakhchivan Tepe, Uçan Ağıl and Uzun Oba which located on the valley Nakhchivanchay and Sirabchay are revealed the findings relating to early (5000-4600 BC) and middle stage (4600-4400 BC) of Chalcolithic Period. These findings differ from findings of Ovchular Tepe, Tekhut, Sioni, Mentesh Tepe, Aratashen, Berikldeebi, Beyuk Kesik and others. By

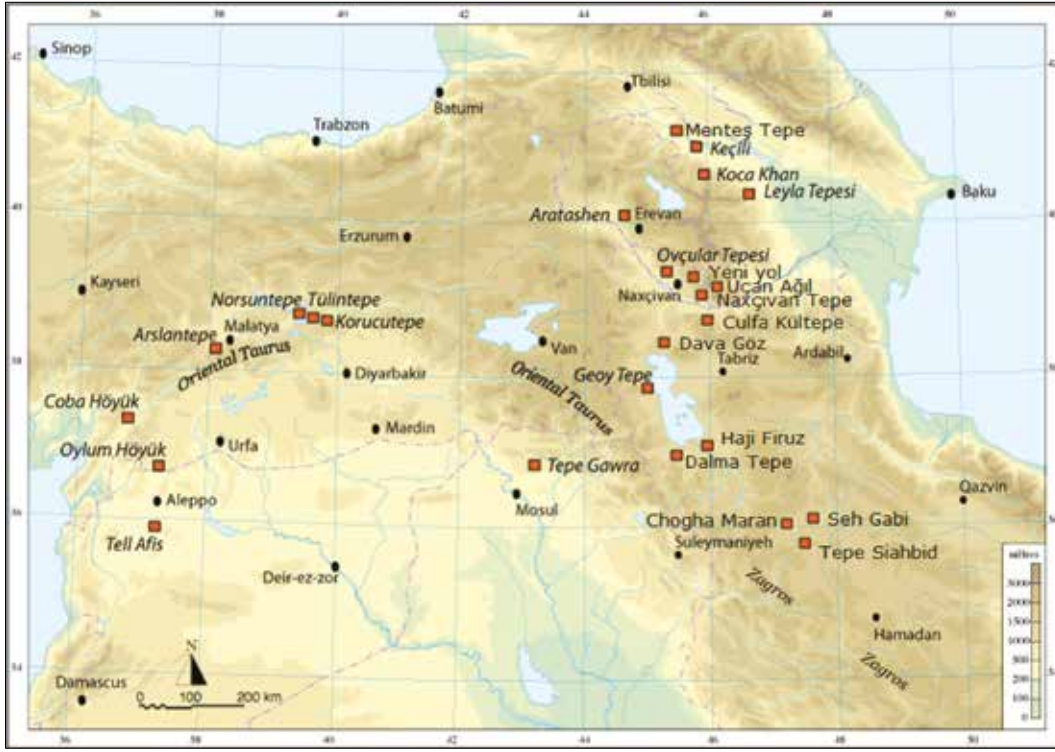
* Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, Azerbaycan Respublikası, Nahçıvan, Haydar Aliyev pr. 76.
E-mail: zeyneb_guliyeva@yahoo.com

** Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, Azerbaycan Respublikası, Nahçıvan, Haydar Aliyev pr. 76.
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

researches of monuments of the valley Sirabchay, it is clarified that Late Chalcolithic culture has two different periods. The monuments were revealed in the Sirabchay valley belongs to that period, following after the period provided by the settlement Ovçular Tepe (4400-4000 BC). This period represents a final stage of Chalcolithic culture (4000-3600 BC). Research of monuments Nakhchivan allows tracing serial stages of Chalcolithic culture of this region from the V. Millennium BC up to the IV. Millennium BC. Researches show that early and middle stage of Chalcolithic culture of Nakhchivan is connected to Dalma Tepe culture. Pottery like Dalma Tepe with impression and painted ornament is revealed in monuments of the basin of Urmia, Karabağ, the Mil-Mugan steppe and East Anatolia. It shows communications of cultures of the basin of Urmia, Azerbaijan and East Anatolia. The influences of cultures of the Middle East to South Caucasus are connected with cultural economic relations. These connections were promoted by rich copper and obsidian deposits of South Caucasus.

ÖZET

Güney Kafkasya'da Kalkolitik Dönem'e ait çeşitli araştırmalar yapılmasına karşın tüm sorunlar çözülmüş değildir. Kalkolitik kültürün çeşitli aşamaları arasındaki ilişkiler, özellikle Son Kalkolitik kültürünün kökeni ve tarihlendirilmesi ile ilişkili sorunlar aydınlatılmış sayılamaz. Şu anda Güney Kafkasya'nın Son Neolitik ve Son Kalkolitik Dönem kültürleri arasında bir kesintinin varlığı söz konusudur. Nahçıvan Kültepe'sinde Neolitik Dönem'den sonra İlk Tunç Dönemi, Menteş Tepe, Arataşen, Hatunark-Aknaşen gibi yerleşmelerde ise Neolitik Dönem'den sonra Son Kalkolitik Dönem gelmektedir. Bu yüzden araştırmacıların Son Kalkolitik Dönem kültürlerinin kökenini Neolitik Dönem yerleşmelerde araması tam başarılı olmamıştır. Güney Kafkasya'nın Kalkolitik kültürü yayınlarda Erken Kalkolitik (MÖ. 4800-4000) ve Orta/Son Kalkolitik (MÖ 4000-3200) olarak tanıtılmıştır. Araştırmacılar Erken Kalkolitiği MÖ V binyılın birinci yarısına, Orta Kalkolitik'in sonunu ve Son Kalkolitiği MÖ V. binyılın ikinci yarısına ait etmişlerse de Kalkolitik Dönem'in erken ve orta evresine ait edilen buluntular, özellikle MÖ V. binyılın birinci yarısına ait arkeolojik malzemeler hakkında bilgiler yeterli olmamıştır. Son yıllar Güney Kafkasya ve Yakın Doğu'nun kavşağında yer alan Nahçıvan'da yapılan araştırmalar sırasında Kalkolitik Dönem'e ait yeni yerleşmeler bulunmuştur. Nahçıvançay ve Sirabçay vadisinde yer alan bu yerleşmeler sırasında Nahçıvan Tepe, Uçan Ağıl, Uzun Oba yerleşmeleri araştırılırken Kalkolitik Dönem'in erken (MÖ 5000-4600) ve orta (MÖ 4600-4400) evresine ait bulgular ortaya çıkarılmıştır. Nahçıvan Tepe, Uçan Ağıl ve Uzun Oba'da yapılan araştırmalar bu döneme ait arkeolojik eserlerin Ovçular Tepesi, Tehut, Sioni, Menteş Tepe, Arataşen, Berikldeebi, Büyük Kesik ve diğer yerleşmelerle temsil edilen Son Kalkolitik kültürden farklı olduğunu ortaya koymuştur. Sirabçay vadisinde yapılan araştırmalar ise Son Kalkolitik kültürün birbirinden farklı iki evresinin mevcut olduğunu söylemeye olanak sağlamıştır. Sirabçay vadisinde ortaya çıkarılan Kalkolitik yerleşmeler Nahçıvan'da Ovçular Tepe'sinden sonraki aşamaya (MÖ 4400-4000) ait olmakla Son Kalkolitik kültürün final evresini (MÖ 4000-3600) yansıtmaktadır. Nahçıvan'da yer alan Kalkolitik Dönem yerleşmelerinin araştırılması bu coğrafyadaki Kalkolitik kültürleri MÖ V. binyılın başlarından MÖ IV. binyılın ortalarına gibi kesintisiz gözlemlemeye olanak tanımıştır. Nahçıvan'da Kalkolitik Dönem'in erken ve orta evresi Dalma Tepe kültürü ile sık bağlantılıdır. Dalma Tepe kültürü için karakteristik olan baskı bezemeli seramikler Urmiye Havzası, Karabağ, Mil-Muğan ve Doğu Anadolu yerleşmelerinde görülmüştür. Bu Urmiye Havzası ile Azerbaycan'ın kuzeyi ve Doğu Anadolu arasındaki ilişkileri yansıtmaktadır. Yakın Doğu kültürlerinin Güney Kafkasya'ya etkisi bu bölgeler arasındaki kültürel-ekonomik ilişkilerle bağlantılı olmuştur. Bu ilişkileri sağlayan Güney Kafkasya'nın zengin hammadde, o sıradan obsidyen ve bakır madenleri olmalıdır.

Şekil 1: Bölgenin Haritası (Veli Bahşeliyev) / Regional Map

GİRİŞ

Güney Kafkasya'da eski tarımcı-hayvancı kültürlerin formlaşması ve gelişim süreçleri her zaman araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Güney Kafkasya'da Kalkolitik Dönem'e ait çeşitli araştırmalar yapılmasına karşın tüm sorunlar çözülmüş değildir. Kalkolitik kültürün çeşitli aşamaları arasındaki ilişkiler, özellikle Son Kalkolitik kültürünün kökeni ve tarihlendirilmesi ile ilişkili sorunlar aydınlatılmış sayılamaz. I Kültepe¹, Şomutepe², Hatunark-Aknaşen³, Şulaveri⁴ ve diğer yerleşmelerin Neolitik Dönem'e ait edilmesi Son Neolitik ve Son Kalkolitik Dönem kültürleri arasında bir kesintinin oluşmasına neden olmuştur⁵. Buna uygun olarak kimi araştırmacılar Güney Kafkasya'nın Kalkolitik kültürünü İlk Kalkolitik (MÖ. 4800-4000) ve Orta/Son Kalkolitik (MÖ 4000-3200) olarak tanımlamışlar⁶. Diğer araştırmacılar Erken Kalkolitik'i MÖ V. binyılın birinci yarısına, Orta Kalkolitik'in sonunu ve Son Kalkolitik'i MÖ V. binyılın ikinci yarısına ait etmişler⁷. Ama Kalkolitik Dönem'in erken ve orta evresine ait edilen buluntular, daha doğrusu MÖ V. binyılın birinci yarısına ait arkeolojik

malzemeler hakkında bilgiler yeterli değildir. Son yıllar Güney Kafkasya ve Yakın Doğu'nun kavşağında yer alan Nahçıvan'da (Şek. 1) yapılan araştırmalar sırasında Kalkolitik Dönem'e ait yeni yerleşmeler bulunmuştur⁸. Nahçıvançay ve Sirabçay vadisinde yer alan bu yerleşmeler sırasında Nahçıvan Tepe⁹, Uçan Ağıl¹⁰, Uzun Oba¹¹ yerleşmeleri araştırılırken Kalkolitik Dönem'in erken (MÖ 5000-4600) ve orta (MÖ 4600-4400) evresine ait bulgular ortaya çıkarılmıştır. Nahçıvan Tepe, Uçan Ağıl ve Uzun Oba'da yapılan araştırmalar bu döneme ait arkeolojik eserlerin Ovçular Tepesi¹², Tehut¹³, Sioni¹⁴, Mentesh Tepe¹⁵, Arataşen¹⁶, Berikldeebi¹⁷, Büyük Kesik¹⁸ ve diğer yerleşmelerle temsil edilen Son Kalkolitik kültürden farklı olduğunu ortaya koymuştur. Sirabçay vadisinde yapılan araştırmalar ise Son Kalkolitik kültürün birbirinden farklı iki evresinin mevcut olduğunu söylemeye olanak sağlamıştır. Sirabçay vadisinde ortaya çıkarılan Kalkolitik yerleşmeler Nahçıvan'da Ovçular Tepe'sinden sonraki

⁸ Бахшалиев 2015:136–145.

⁹ Вахşәлиев/Қулиева/Һәшимова/Мәһбәлиев/Вахşәлиев 2018: 65-85.

¹⁰ Вахşәлиев/ Marro/Berthon/Қулиева/Сариалтун 2017b: 158-160

¹¹ Бахшалиев 2017b:108-121.

¹² Marro/Bakhsahaliyev/Ashurov 2009: 31-87.

¹³ Мунчаев 1975: 108.

¹⁴ Connor/Sagona 2007: 31.

¹⁵ Lyonnet/Guliyev/Helwing/Aliyev/Hansen/Mirtskhulava 2012: 97-105.

¹⁶ Palumbi 2007: 67-73.

¹⁷ Makharadze 2007: 129, pl. IV.

¹⁸ Müseyibli 2007: 59-96.

¹ Вахşәлиев/Marro/Berthon/Қулиева/Сариалтун 2017b: 6-93

² Ahundov 2012: 5-58.

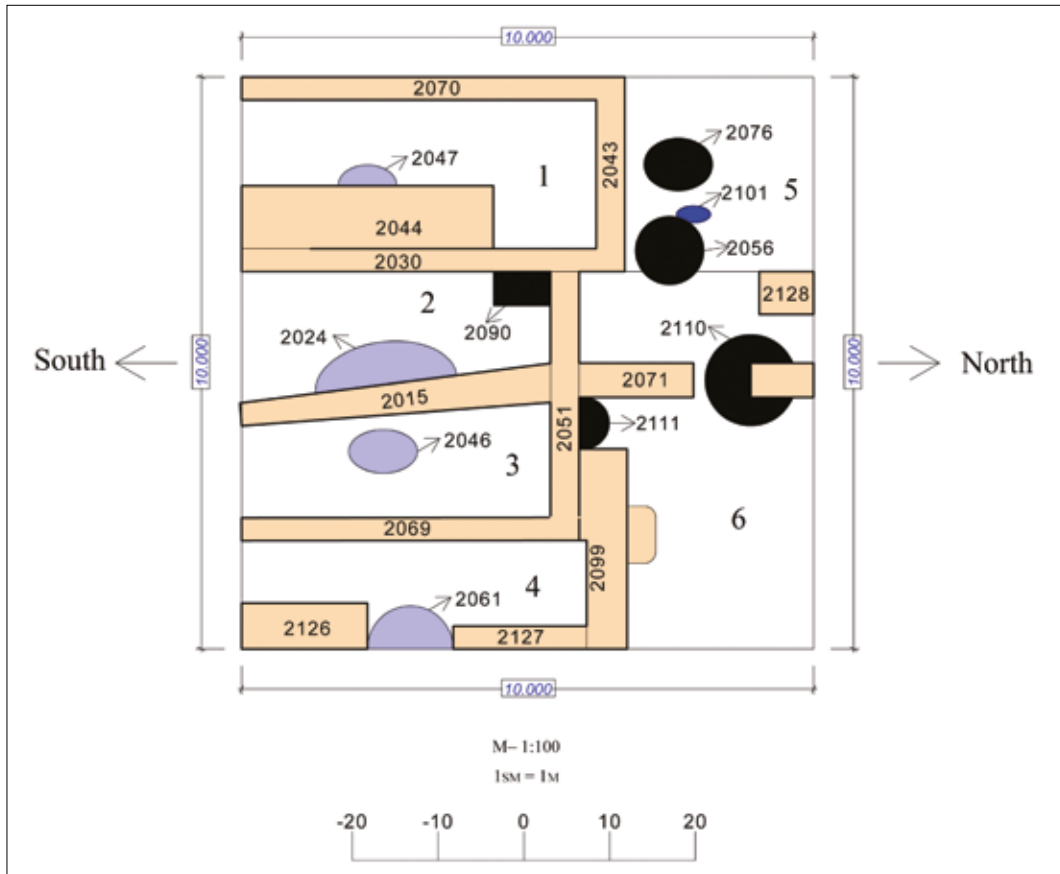
³ Badalyan/Harutyunyan/Chataigner/Françoise/Jacques/Jacques/Adrian/Valentin/Hovsepyan 2010: 185-218.

⁴ Kiguradze 1986: 13-30.

⁵ Palumbi 2007: 74.

⁶ Connor/Sagona 2007: 30.

⁷ Lyonnet/Guliyev/Helwing/Aliyev/Hansen/Mirtskhulava 2012: 87.

Şekil 2: İkinci Kazı Alanında Bulunmuş Dörtgen Odalar (Başşeliyev/Quliyeva/Haşimova/Mehbalıyev/Başşeliyev 2018) / *Plans of Rectangular Rooms of Second Excavation Sites*

(MÖ 4400-4000) aşamaya ait olmakla Son Kalkolitik kültürün final evresini (MÖ 4000-3600) yansıtmaktadır. Sirabçay vadisinde yer alan Yeni Yol, Zirinclı, Şorsu yerleşmelerinin buluntuları Maykop ve Kura-Aras kültürlerine geçiş sürecini izlemek açısından da önemlidir. Araştırmalar Nahçıvan'ın kuzeyinde, Zengezur dağlarında yer alan obsidien¹⁹ ve bakır madenlerinin²⁰ Neolitik ve Kalkolitik Dönem'de kullanıldığını göstermektedir. Bu açıdan Sirabçay vadisinde, Nahçıvan'ın güneyinden kuzeyine doğru ilerleyen yerleşmeler Güney Kafkasya ve Yakın Doğu ülkeleri arasındaki eski yolların doğrultusunu göstermektedir. Yerleşmelerde bulunan arkeolojik eserler, özellikle seramikler Kalkolitik Dönem kültürlerinin çeşitli aşamaları arasındaki ilişkileri kesintisiz gözlemlemek açısından oldukça önemlidir.

NAHÇIVAN TEPE YERLEŞMESİ (MÖ 5000-4400) MİMARİ KALINTILAR VE KÜÇÜK BULUNTULAR

Nahçıvan Tepe yerleşmesi Nahçıvançay'ın sağ kıyısında, deniz seviyesinden 853 m yükseklikte yer almaktadır. Yerleşme 10x10 m'lik iki karede kazı yapılmakla araştırılmıştır. Araştırmalar sırasında yerleşmede iki yapı

Şekil 3: Çukur Barınak (Veli Başşeliyev) / *The Semi-Subterranean Room (Veli Başşeliyev)*.

katının olduğu belli olmuştur²¹. Üstteki birinci yapı katı dörtgen biçimli kerpiç evlerden oluşmaktadır (Şek. 2). İkinci yapı katı iki evrelidir. Bu yapı katı yüzeyden 0,78-2, 10 m derinlikte yerleşir. İkinci yapı katının ikinci evresi yalnızca ocaklarla temsil olunmuştur²². En altta yerleşen erken evre için çukur barınaklar karakteristiktir (Şek. 3). Bu tip evlerin kalıntıları hem birinci kazı alanında, hem de ikinci kazı alanında ortaya çıkarılmıştır.

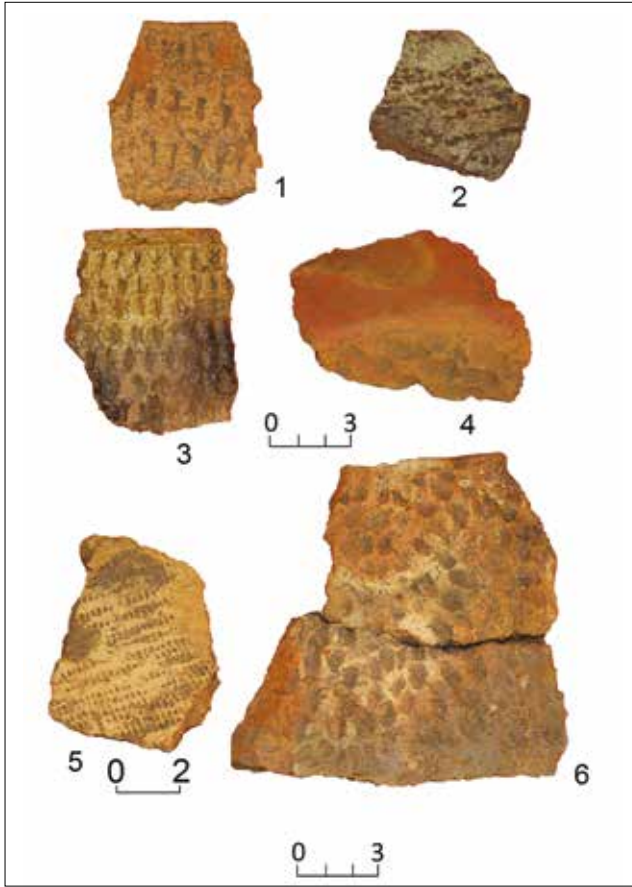
¹⁹ Khademi/Abedi/Glascock/Eskandari/Khazae 2013: 1956-1965.

²⁰ Иессен 1935: 7-216; Бахшалиев 2005: 77-81.

²¹ Araştırmalar AMEA Naxçıvan Bölməsinin ekibi tarafından V.Başşeliyev'in başkanlığında yapılmıştır.

²² Başşeliyev/Quliyeva/Haşimova/Mehbalıyev/Başşeliyev 2018: 8-23.

Şekil 4: Baskı Bezemeli Seramikler (Veli Bahşeliyev) / *Ceramics With Impression Ornament (Veli Bahşeliyev)*.

Nahçıvan Tepe’de ister taş, isterse de kemikten yapılan aletler çok azdır. Ezgi taşları tek-tek örnekler halinde ele geçirilmiştir. Kemik alet ise yalnızca bir tanedir. Çakmak taşı da hammadde olarak çok az kullanılmıştır. Aletler içerisinde obsidyen aletler çoğunluktadır. Yerleşmeden binlerce obsidyen parçası bulunmuştur. Ama obsidyen aletler arasında orak dişleri çok azdır. Büyük ihtimalle, bu eski insanların yaşam biçimi ile ilişkili olmuştur.

Hayvancılık

Tarım aletlerinin az bulunması insanların temel yaşam biçiminde hayvancılığın önemli yerde olduğunu göstermektedir. Yerleşmede bulunan hayvan kemiklerinin analizi²³ de buradaki insanların hayvancılıkla uğraştığını, büyükbaş ve küçükbaş hayvan üretimine önem verdiğini göstermektedir (Şek. 14). Yaban hayvan kemiklerinin az bulunması avcılığın ekonomideki yerinin çok düşük olduğuna işaret etmektedir. At ve it kemiği yalnızca bir örnek ile temsil olunmuştur. Botanik kalıntıları şimdilik yoktur. Ocaklarda karbon kalıntıları çok az olmuş, ocaklardan alınmış toprakların yıkanması sırasında ise botanik kalıntıları bulunmamıştır.

²³ Fauna kalıntıları arkeozoolog, Doç. Dr. Remi Berthon tarafından araştırılmıştır.

NAHÇIVAN TEPE SERAMİKLERİ

Arkeolojik eserlerin çoğunluğunu seramikler oluşturmaktadır. Seramikler başlıca olarak MÖ V binyılın birinci yarısı için karakteristiktir²⁴. Yerleşmenin alt tabakalarından alınan karbon örneklerin C 14 analizi MÖ 4945-4772 yılları göstermiştir (Şek. 15, Çizelge 1)²⁵. Nahçıvan Tepe yerleşmesinin seramikleri Dalma Tepe tipli boyalı ve baskı bezemeli kaplardan oluşmaktadır (Şek. 4). Bu tür seramiklerle karakterize edilen yerleşme Güney Kafkasya’da şimdilik bulunmamıştır. Bu açıdan Nahçıvan Tepe yerleşmesinin araştırılması yalnızca Azerbaycan’ın değil, tüm Güney Kafkasya’da Kalkolitik kültürlerin öğrenilmesi için önem taşımaktadır. Nahçıvan Tepe yerleşmesinin seramikleri Kalkolitik Dönem’in erken (MÖ 5000-4600) ve orta (MÖ 4600-4400) evresini kapsamaktadır. Erken evre şimdilik yalnızca Nahçıvan Tepe yerleşmesinde bulunmuştur. Orta evre ise Nahçıvan Tepe’nin yanı sıra Uçan Ağıl, Uzun Oba (Şek. 7), Halaç²⁶ yerleşmelerinden de bellidir.

Nahçıvan Tepe seramikleri yerleşmenin tabakalarına uygun olarak iki evreye ayrılabilirler. Genellikle, her iki yapı katının seramikleri hazırlanma teknolojisi ve bezeme açısından benzerdir. Bu özellikle baskı bezemelerinde görülmektedir. Kaplar kil tabakalarını birbirinin üzerine sermek ve birbirinin üzerine koymakla, yani bant usulü ile yapılmıştır. Bazı kapların yüzeyi ince kil katı ile sıvanmıştır. Araştırmaya dayanarak söyleyebiliriz ki, bu teknoloji bazı hallerde kapların renk tonunu değiştirmek için, bazense bezeme amacı ile kullanılmıştır. Bu özellikle parmak baskısı ile bezenmiş seramiklere aittir. Söyleyebiliriz ki, özensiz ve karmaşık parmak baskıları kapların üzerine ayrıca kil tabakasının serilmesi ile ilgili olmuştur. Fikrimize göre, bazı araştırmacılar parmak baskılı seramikleri etnografik özelliklerle ilişkilendirmekte haklıdır²⁷. Ama bu yöntem kapların tamiratı için de kullanılmıştır. Kimi kapların yüzeyi tarak türü aletle düzeltildikten sonra sıvanmıştır. Genellikle, seramikler saman katkısı olan kilden yapılmış ve kırmızı rengin çeşitli tonlarında pişirilmiştir. Kum katkısı olanlar azdır. Seramikler sarı ve kırmızı rengin çeşitli tonlarındadır. Az miktarda gri renkli kaplar da vardır.

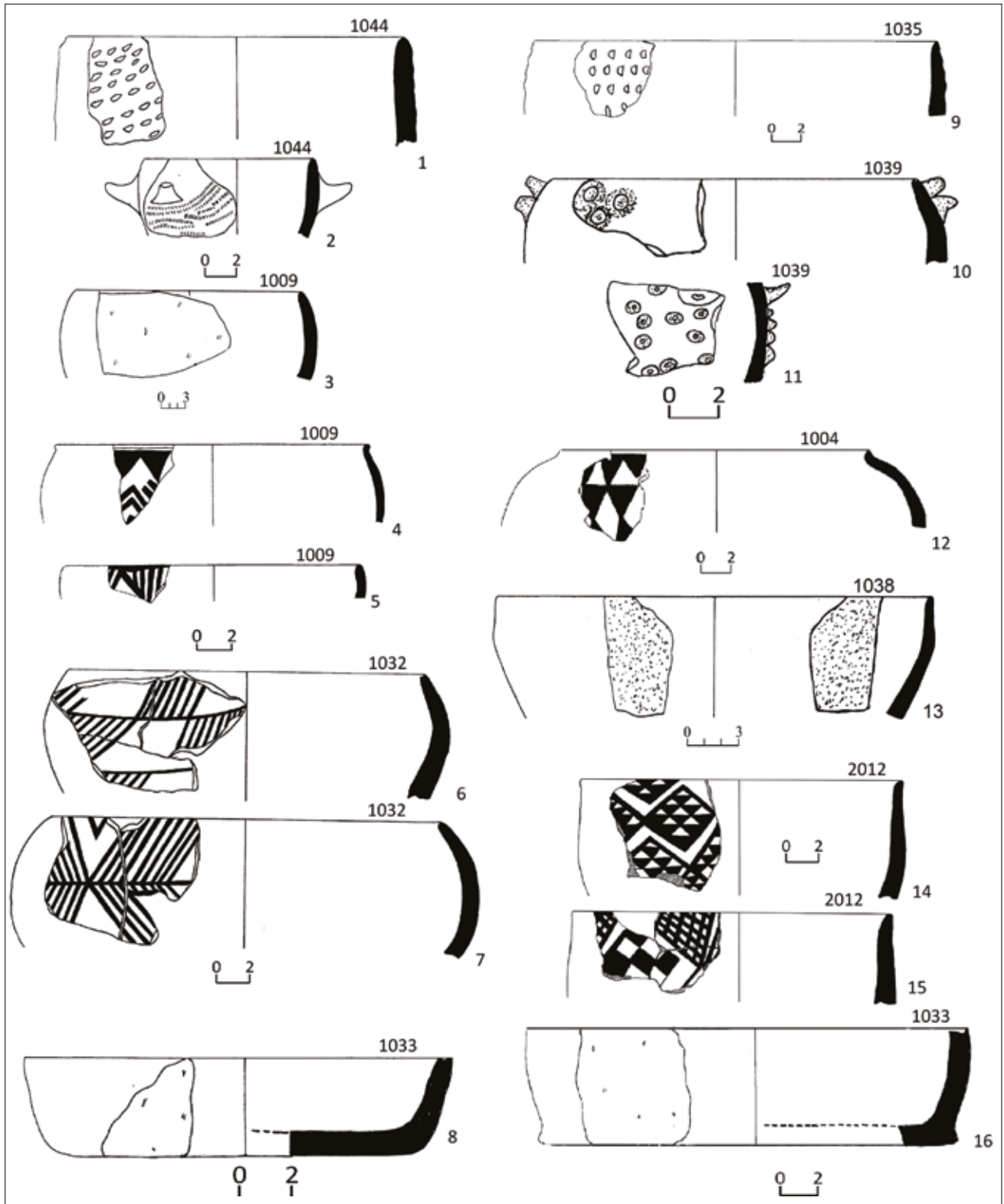
Üst tabakadan bulunan seramikler Orta Kalkolitik Dönem’e (MÖ 4600-4400) aittir (Şek. 5). Bahis ettiğimiz gibi, bu aşama için dörtgen mimari karakteristiktir. Bu

²⁴ Karbon örneklerin analizi İtalyanın Lesse şehrinde yapılmıştır.

²⁵ Karbon analizleri Azerbaycan Cumhuriyeti Prezidenti yanında İlimin İnkişaf Fondunun mali yardımı ile yapılmıştır– Grant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/47/5.

²⁶ Бахшалиев 2017b: 112.

²⁷ Henrickson/Vitali 1987: 37-40.

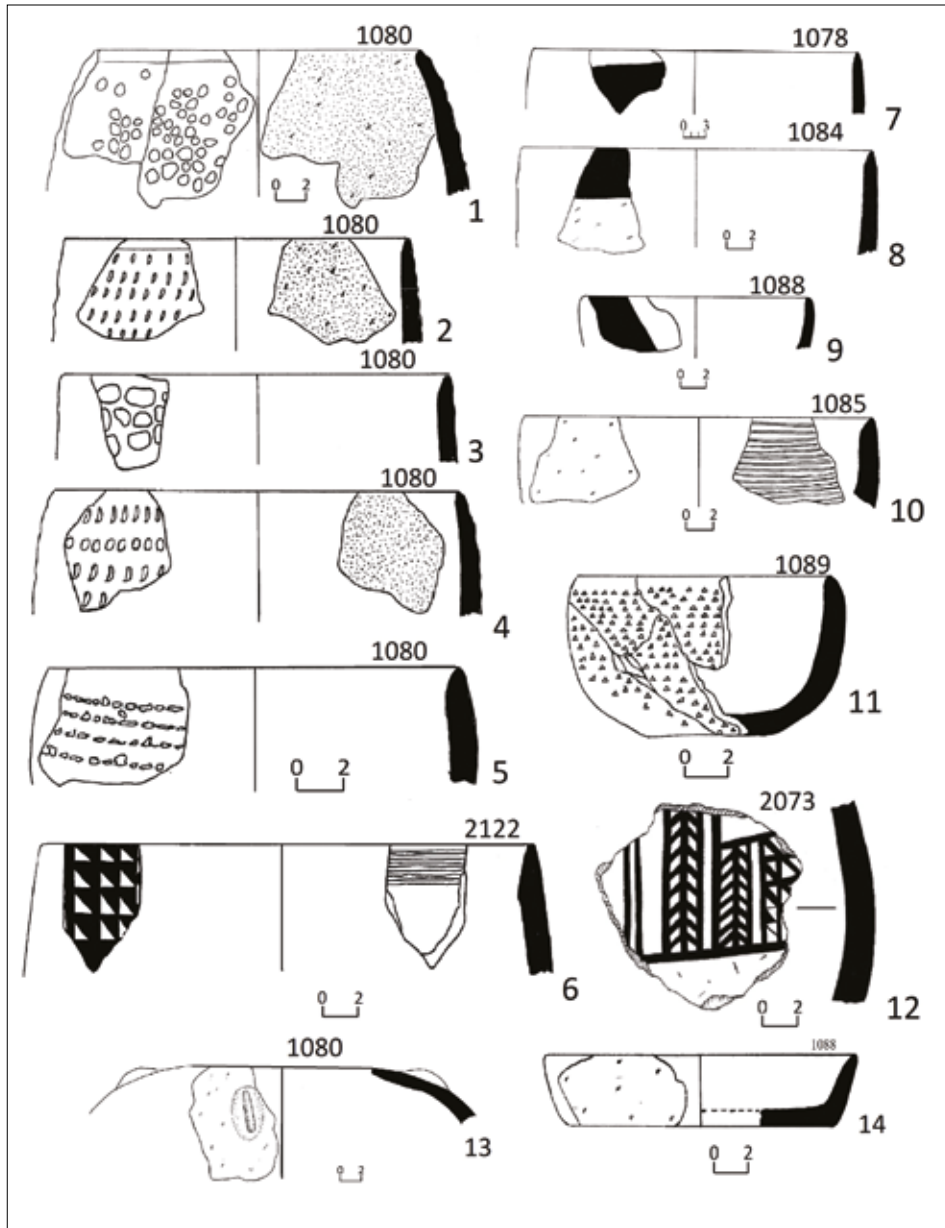
Şekil 5: Nahçıvan Tepe'nin İkinci Evreye Ait Seramikleri. Orta Kalkolitik Dönem (Veli Bahşeliyev) / Pottery of the First Stage of Nakhchivan Tepe. Middle Chalcolithic Period

tabakadan bulunan seramikleri sekiz gruba ayırabiliriz. Birinci gruba sade seramikler (Şek. 5, 3, 8, 16), ikinci gruba boyalı seramikler (Şek. 5, 4-7, 12, 14-15), üçüncü gruba kırmızı boyalı, desensiz seramikler (Şek. 5, 13), dördüncü gruba baskı bezemeli seramikler (Şek. 5, 1, 9), o sıradan parmak baskısı ile bezenenler aittir. Beşinci grup

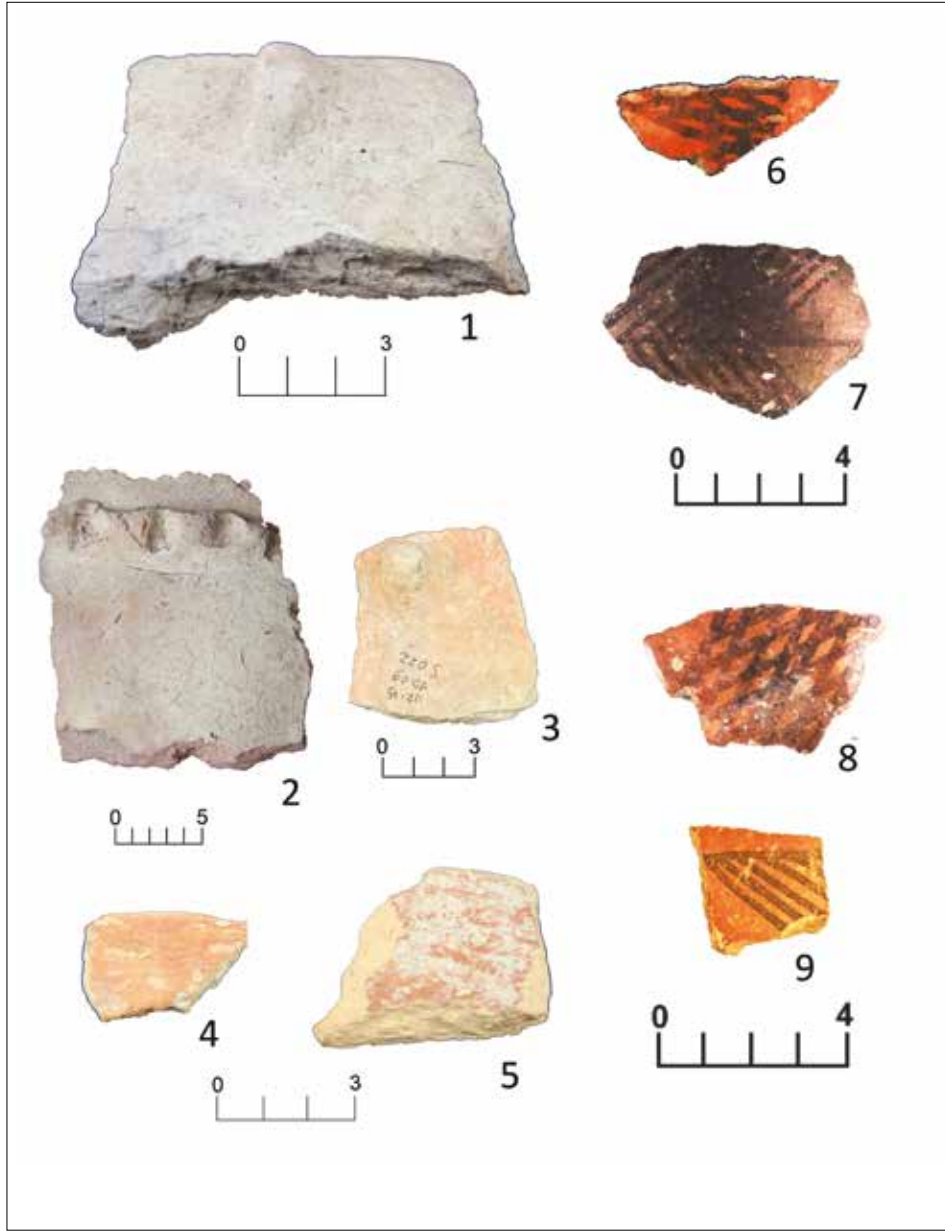
tarak baskısı ile bezenmiş seramikler (Şek. 5, 2), altıncı grup tarak türü aletle yatay şeritler şeklinde bezenmiş seramikler (Şek. 13, 3-4) yedinci grup kulakçık şekilli yapımlarla bezenmiş seramikler (Şek. 6, 13), sekizinci grup kabartma bezemeli seramiklerle (Şek. 5, 10-11) karakterize edilmektedir. Son iki gruba ait seramikler

Çizelge 1: Nahçıvan'ın Kalkolitik Yerleşmelerinden Alınan Karbon Örneklerinin Analiz Sonuçları. / *Result of analyses coal from the Chalcolithic Settlement of Nakhchivan.*

	<i>Sampl İD</i>	<i>Sample</i>	<i>Radiocarbon Age (BP)</i>	$\delta^{13}C$ (‰)	<i>Date BC (95,4%)</i>
1	Naxçıvan Tepe	LTL17636A	5956 ± 45	-24.7 ± 0.4	4945-4722 BC
2	Uçan Ağıl 15-2019	LTL16009A	5713 ± 45	-23.4 ± 0.4	4690-4450 BC
3	Ucan Ağıl 2013	LTL14893A	5585 ± 45	-21.9 ± 0.7	4497-4344 BC
4	Uzun Oba 15- 010	LTL16019A	5674 ± 45	-20.3 ± 0.5	4620-4370 BC
5	Yeni Yol 2014:1049	LTL14959A	5129 ± 45	-24.7 ± 0.6	4038-4018 BC
6	Yeni Yol 2014-1007	LTL14895A	4853 ± 45	-17.1 ± 0.4	3712-3622 BC
7	Yeni Yol 2013	LTL14894A	5063 ± 45	-22.1 ± 0.5	3965-3761 BC
8	Serin Bulak 2013-1	LTL14892A	4953 ± 40	-20.7 ± 0.4	3902-3880 BC
9	Şorsu 2013: 1008	LTL14063A	4945 ± 45	-27.7 ± 0.5	3910-3870 BC
10	Değirmen Yeri	LTL14886A	5011 ± 45	-26.4 ± 0.3	3946-3701 BC

Şekil 6: Nahçıvan Tepe'nin Erken Evreye Ait Seramikleri. İlk Kalkolitik Dönem (Veli Bahşeliyev) / *Pottery of the First Stage of Nakhchivan Tepe. Early Chalcolithic Period*

Şekil 7: Uçan Ağıl (1-6, 8) ve Uzun Oba (7, 9) Seramikleri (Бахшалиев 2017B) / Pottery from Uçan Ağıl -1-6, 8 And Uzun Oba -7, 9 (Бахшалиев 2017B).

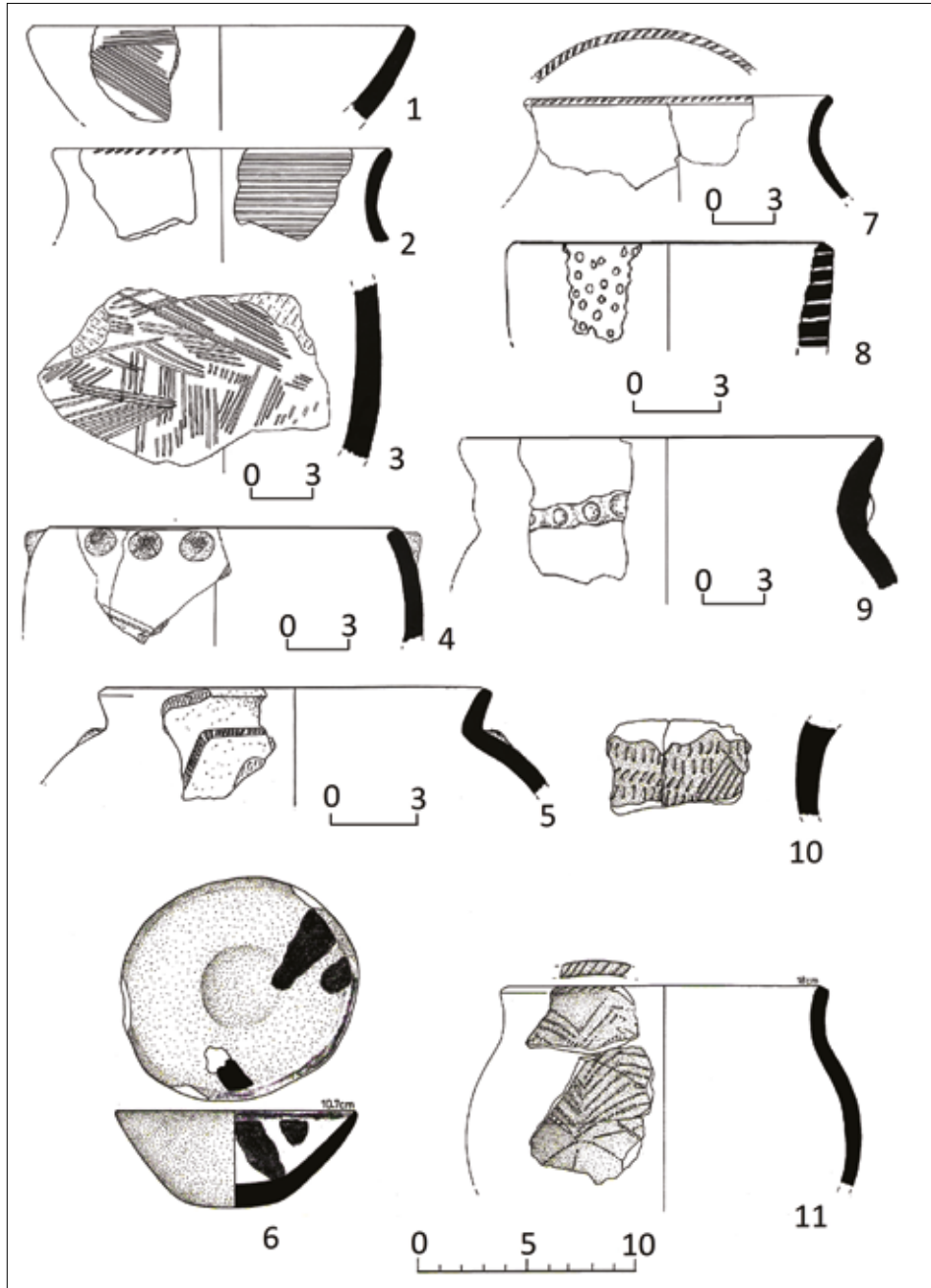
azdır. Kabartma bezemeli seramikler iki-üç örnekle temsil edilmiştir. Bu tür seramikler erken evrenin sonu ve ikinci evrenin başlarında görülür.

Kalkolitik Dönem'in erken evresine (MÖ 5000-4600) ait ikinci yapı katı, yukarıda bahis ettiğimiz gibi, iki aşamalıdır. Ama seramiklerde teknolojik açıdan belirgin bir değişiklik yoktur. Birinci yapı katı için karakteristik olan baskı bezemeli seramikler bu yapı katında da devam etmiştir (Şek. 6, 1-4). Ama birinci yapı katı ile mukayesede belli değişiklikler olmuştur. Birinci yapı katı için karakteristik olan kırmızı astar üzerine siyah renkle bezelen seramikler erken evrede çok az bulunmuştur. Bununla beraber erken evrenin son aşamasında sarı astar, bazen ise kapların kiremidi üzerine yapılmış kahve renkli

desenlerle bezemeli olanlar da vardır (Şek. 6, 6, 12). Baskı bezemeli seramiklerin çeşitleri ise artmıştır. Baskı bezemeliler kırmızı ya da sarı renkle boyanmıştır. Belli olduğu gibi, Culfa Kül Tepe'sinin alt tabakaları Dalma Tepe türü boyalı seramikler ile karakterize olunmaktadır, ama burada baskı bezemeli seramikler bulunmamıştır²⁸. Söyleyebiliriz ki, baskı bezemeli seramikler Culfa Kül Tepe'sindeki boyalılardan daha erken evreye aittir. Sade seramiklerde de belli değişiklikler izlenmektedir. Bu evrede sade seramiklerin bir kısmının içerisi kırmızı boya ile boyanarak iyi şekilde cilalanmıştır. Bu tür seramikler yemek kapları olarak kullanılmıştır. Bu evreye ait kapların

²⁸ Abedi/Khatib Shahidi/Chataigner/Niknami/Eskandari/Kazempour/Pirmohammadi/Hoseinzadeh/Ebrahimi 2014: 38, Fig. 10, 1-3,5-8.

Şekil 8: Ovçular Tepesi'nin Seramikleri (Baxşəliyev/Marro/Aşurov 2010) / Pottery from Ovçular Tepesi

bir kısmı geniş kırmızı renkli bantlarla bezenmiştir (Şek. 6, 7-9). Ama bu tip bezemeler tüm olarak ele geçirilmediğinden onların motifini tam şekilde belirlemek mümkün olmamıştır.

Nahçıvan Tepe Seramiklerinin Yayılım Alanı

Söylediğimiz gibi, Nahçıvan Tepe yerleşmesi Dalma Tepe türü baskı bezemeli ve boyalı seramikler ile karakterize edilmektedir. Dalma Tepe türü boyalı seramik Nahçıvan'da şimdilik Uzun oba, Uçan Ağıl ve

Bülöv Kayası yerleşmelerinden tek örneklerle bellidir²⁹. Parmak baskılı seramikler ise yalnızca Uçan Ağıl'da bir örnekle temsil olunmuştur. Diğer yerleşmelerde bu tür seramik şimdilik yoktur. Baskı bezemeli seramikler tek örneklerle Karabağ yerleşmelerinden de bellidir³⁰. Belli olduğu gibi, Dalma Tepe türü seramik Zagros dağlarında yüzey araştırmaları sırasında da bulunmuştur. Kangavar vadisinde Seh-Gabi³¹ ve Godin Tepe³² yerleşmelerinde Dalma Tepe dönemine ait tabakalarda kazı yapılmış,

²⁹ Baxşəliyev 2017c: 117-124.

³⁰ Ахундов 2017: 197-198, табл. 22, 1; табл. 56, 1.

³¹ Henrickson 1983: 153-169.

³² Young 1974: 80-90; Henrickson 1983: 172-173.

Mahidaşt'da³³ ise 16 yerleşmenin yüzeyinde zengin Dalma Tepe türü seramik bulunmuştur. Tepe Siahid³⁴ ve Çoğa Maran³⁵ yerleşmeleri sondaj kazısı ile araştırılmış, Tepe Kuh'da ise yüzey araştırmaları sırasında Dalma Tepe seramiğinin çoğunluk teşkil ettiği belirlenmiştir³⁶. Bu tür seramik Irak'ta Cebel, Kerkük, Tell Abad, Keit Kasım ve Yorgan Tepe'de³⁷ bulunmuştur. Söylemek gerekiyor ki, Kangavar vadisinde bu tür seramik % 68, Mahidaşt'da ise 24%³⁸ olmuştur. Araştırmalar bu tür seramiğin güneye doğru ilerledikçe azaldığını göstermektedir. Önce Urmiye gölünün güneyinde ve batısında yayıldığı düşünülen bu tür seramik Urmiye gölünün kuzeyinde³⁹, şimdi ise Nahçıvan'da bulunmuştur. İran Azerbaycan'ında bu kültür Culfa Kül Tepesi⁴⁰, Ahranjan Tepe⁴¹, Lavin Tepe⁴², Koşa Tepe⁴³, İdir Tepe⁴⁴ ve Baruj Tepe⁴⁵ yerleşmelerinin kazısı sırasında ortaya çıkarılmıştır. Şimdi bu tür seramik İran Azerbaycan'ında 100'den fazla yerleşmeden bellidir⁴⁶. Yerleşmelerin bir kısmı yerleşik insanlara, bir kısmı ise göçebe hayvancılıkla uğraşanlara aittir⁴⁷.

OVÇULAR TEPESİ YERLEŞMESİ (MÖ 4400-4000) MİMARİ KALINTILAR

Ovçular Tepe'sinde yapılan araştırmalar⁴⁸ burada insanların MÖ V. binyılın ortalarından başlayarak yerleştiğini göstermektedir. Nahçıvan'da Ovçular Tepesi (2006-2013) yerleşmesinin araştırılması insanların bu döneme ait ekonomisi ve kültürü hakkında detaylı bilgi elde etmeye olanak tanımıştır⁴⁹. Arkeolojik kazılar sırasında Kalkolitik Dönem'e ait birbirinden tamamen farklı iki yapı katı bulunmuştur. Birinci evre için çukur barınaklar karakteristiktir. Bu evreye ait evler tepenin yamacı düzleştirilerek yüzeyden 20-40 cm derinlikte dörtgen biçimde inşa edilmiştir. Bu tür evlerin yalnızca kalıntıları ortaya çıkarıldığından onların yerüstü kısımları ile ilgili fikir demek mümkün değildir. Karbon

analizlerin (C 14) sonuçlarına göre Ovçular Tepe'sinin İlk Kalkolitik tabakasını MÖ 4350-4200 yıllar ile tarihlendirmek olur⁵⁰. Ovçular Tepesi seramiklerinin Fırat'ın yukarısında yer alan Korucu Tepe, Norşun Tepe ve Tülin Tepe yerleşmelerinin seramikleri ile paralelleri de bu tarihin doğru olduğunu göstermektedir⁵¹.

Ovçular Tepe'sinde MÖ V. binyılın sonu, MÖ 4200-4000 yılları ile tarihlenen ikinci evreye ait evler taş temel üzerinde kerpiçe inşa edilmiştir⁵². Evlerin bir kısmı tepenin yamacında yerleştiğinden destek duvarlar inşa edilmiştir. Evler tepenin yamacında akmanın karşısını almak için inşa edilen destek duvarlara birleşik şekildedir. Dörtgen mimari ve destek duvarların inşası her iki evre için karakteristiktir. 2011 yılının araştırmaları sırasında belli olmuştur ki, bu evreye ait evler geniş avlu etrafında yerleşen ekonomik birimlerden oluşmuştur. Avlularda depolar, ocaklar, iş yerleri ve ekonomi ile ilişkili diğer kültürel kalıntılar bulunmuştur. İkinci evreye ait evlerin mimarisi birinciden daha mükemmeldir. Ovçular Tepesi'nin dörtgen biçimli mimarisi Güney Kafkasya'nın, o sıradan Nahçıvan'ın Neolitik Dönem'e ait yuvarlak evlerinden tamamen farklıdır. Ovçular Tepe'sindeki evlerin mimarisi Azerbaycan'ın ve Doğu Anadolu'nun eşzamanlı yerleşmelerinden bulunan mimari ile uygundur. Ovçular Tepesi'nin Son Kalkolitik mimarisi ile yakın paralellik gösteren yerleşme Leyla Tepe'dir⁵³.

OVÇULAR TEPESİ'NİN SERAMİKLERİ

Ovçular Tepesi yerleşmesinin seramiklerinde hem teknolojik, hem de morfolojik açıdan kesintinin olmadığı açık şekilde izlenmektedir. Ovçular Tepe'sinin saman katkılı sarı, ya da kırmızı renkli seramiği Güney Kafkasya ve Nahçıvan'da Neolitik ve Kalkolitik Dönem'in erken evrelerinden bellidir.

Ovçular Tepe'sindeki kil kapların büyük bir kısmı saman katkılı olup, kırmızı rengin çeşitli tonlarında pişirilmiştir (Şek. 8). Seramikler sade şişkin gövdeli çanaklar, çömlekler ve testilerden oluşmaktadır⁵⁴. Kaplar memecikler, tarak türü alet, rölyef kemer yüzlerinden parmak baskısı ile bezenmiştir. Seramiklerin az bir kısmının ağız kenarı yuvarlak deliklerle bezenmiştir. Bu döneme ait, üzeri kabartma keçi resimleri ile bezenmiş küpler zanaat açısından çok dikkat çekicidir. Bu küplerin kimi örnekleri çukur barınakların döşemesine gömülmüş şekilde bulunmuştur. Bu küplerin paralelleri şimdilik belli değildir. Küplerin yüzlerinde karşı-karşıya duran

³³ Levine/Mcdonald 1977: 39-50.

³⁴ Henrickson 1983: 305-314.

³⁵ Henrickson 1983: 317.

³⁶ Henrickson/Vitali 1987: 38.

³⁷ Henrickson/Vitali 1987: 39-40.

³⁸ Henrickson/Vitali 1987: 39.

³⁹ Abedi 2017: 69-87.

⁴⁰ Abedi/Khatib Shahidi/Chataigner/Niknami/Eskandari/Kazempour/Pirmohammadi/Hoseinzadeh/Ebrahimi 2014: 33-167.

⁴¹ Talai 1983: 7-17.

⁴² Hejebri/Binandeh/Nestani/Vahdati 2012: 95-117.

⁴³ Hejebri/Purfaraj 2005: 304.

⁴⁴ Abedi 2017: 80.

⁴⁵ Alizadeh/Azarnoush 2003a: 4-25; Alizadeh/Azarnoush 2003b: 3-21.

⁴⁶ Abedi 2017: 80.

⁴⁷ Abedi 2017: 80.

⁴⁸ Ovçular Tepe'sinde araştırmalar uluslararası Azerbaycan-Fransa ekibi tarafından V.Bahşeliyev, C.Marro ve S.Aşurovun başkanlığında yapılmıştır.

⁴⁹ Marro/Bakhshaliyev/Ashurov 2011: 53-100.

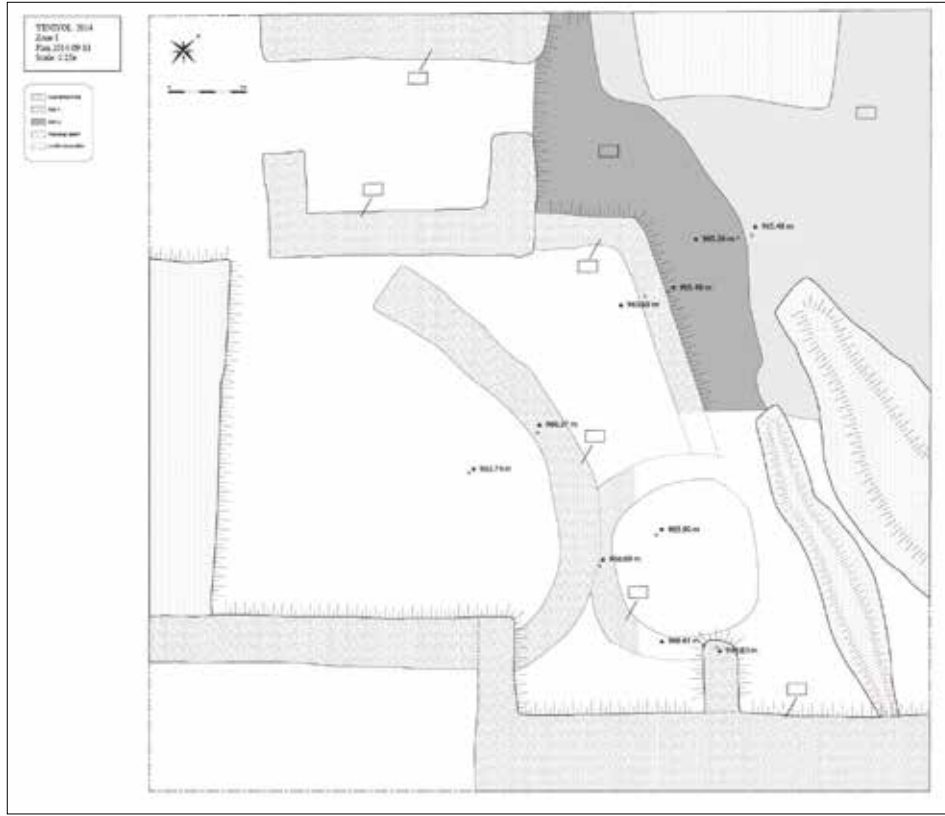
⁵⁰ Marro/Bakhshaliyev/Ashurov 2009: 48.

⁵¹ Marro/Bakhshaliyev/Ashurov 2009: 31-87.

⁵² Marro/Bakhshaliyev/Ashurov 2009: 38-43, fig. 5.

⁵³ Marro/Bakhshaliyev/Ashurov 2009: 45.

⁵⁴ Marro/Bakhshaliyev/Ashurov 2009: 48-54.

Şekil 9: Yeni Yol Yerleşmesinde Bulunan Dörtgen ve Yuvarlak Mimari (Guillaume Gadebois (Cnrs, Lyon) / *Plans of Rectangular and Round Rooms of the Settlement Yeni Yol*)

ve çevre boyunca yerleştirilen keçi resimleri bir yandan Önasya motiflerini, öte yandan Maykop kültürünün resimlerini hatırlatmaktadır⁵⁵.

Genel olarak ele alındığında Nahçıvan'ın Kalkolitik seramiği saman katkılı ve kırmızı renklidir. Bu tür seramik Aras'ın güneyinde Kuzeybatı İran'da, o sıradan Urmiye havzasında yer alan yerleşmelerin seramiğinin karakteristik özelliğidir. İ.H.Nerimanovun fikrine göre, kırmızı renkli seramik yerli üretime aittir⁵⁶. Ovçular Tepe'sinde az miktarda olsa da boyalı seramikler bulunmuştur. 2011 yılında Ovçular Tepe'sinden bulunan Ubeyd kültürüne ait ithal malı da Kuzey Mezopotamya ile ilişkileri göstermektedir⁵⁷. Son yıllar Halaç, Şor Tepe ve Sirabçay yerleşmelerinden bulunan Kalkolitik Dönem'e ait boyalı seramikler boyalı kapların yerli üretimini benimsediğini göstermektedir⁵⁸. Güney Azerbaycan'ın eski yerleşmelerini araştıran S.Kroll'un fikrine göre, Azerbaycan'ın Neolitik ve Kalkolitik Dönem'de kendine özgün kültürleri olsa da, Son Kalkolitik Dönem'de Urmiye Havzası Ubeyd kültürüne ait özelliklerin buraya yayılması ile karakterize olunmaktadır⁵⁹. Ovçular

Tepesi'nin seramiği Tehut⁶⁰, Sioni⁶¹, Arataşen⁶², Menteş Tepe⁶³ yerleşmelerinin seramikleri ile eşzamanlıdır. Ovçular Tepesi seramiğinin son aşaması Berikdeebi⁶⁴, Büyük Kesik⁶⁵ gibi yerleşmelerle de belli benzerlik içerisindedir. Son Kalkolitik Dönem'in Ovçular Tepe'sinden sonraya ait evresi Sirabçay vadisinde yapılan araştırmalar sırasında bulunmuştur (Çizelge 1). Bu dönemin geniş araştırılmış yerleşmesi Yeni Yol yerleşmesidir.

YENİ YOL YERLEŞMESİ (MÖ 4000-3600)

Yeni Yol yerleşmesi Azerbaycan'ın güneybatısında, Nahçıvan Özerk Cumhuriyetine bağlı Babek ilçesinin Memmedrza Dize köyünün arazisindedir. Yeni Yol yerleşmesi Güney Kafkasya'yı Yakın Doğu ile bağlayan yolların hemen düğüm noktasındadır. Yerleşme Sirabçay'la Nahçıvançay'ın kavşağında, Sirabçay'ın sol kıyısında yer almaktadır. Araştırmalar sırasında yerleşmede kültür tabakasının rölyefe uygun olarak

⁵⁵ Marro/Bakhshaliyev/Ashurov 2011: 60-88, photo 4, pl. II.

⁵⁶ Нариманов 1987: 163-164.

⁵⁷ Marro/Bakhshaliyev/Ashurov 2011: 76.

⁵⁸ Bahşaliyev 2015: 28-39.

⁵⁹ Kroll 1990: 71.

⁶⁰ Мунчаев 1975: 108.

⁶¹ Connor/Sagona 2007: 31.

⁶² Palumbi 2007: 67-73.

⁶³ Lyonnet/Guliyev/Helwing/Aliyev/Hansen/Mirtskhulava 2012: 97-105.

⁶⁴ Makharadze 2007:129, pl. IV.

⁶⁵ Müseyibli 2007: 59-96.

1-1,7 metre arasında değiştiğini göstermiştir⁶⁶. Yeni Yol yerleşmesi yalnızca Kalkolitik Dönem'in son aşamasına aittir. Yeni Yol yerleşmesinin çevresinde Sirabçay ve Kahabçay vadisinde yapılan araştırmalar sırasında 23 Kalkolitik Dönem yerleşmesi ortaya çıkarılmıştır. Bu yerleşmelerde kültür tabakasının çok az olması bu tür yerleşmelerin mevsimlik olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu yerleşmelerin göçebe hayvancılıkla uğraşan kabilelere ait olduğu söylenilmiştir⁶⁷. Ama bazı yerleşmelerde hayvan kemiklerinin çok az bulunması (Şorsu), diğerlerinde ise (Zirinçli) kil kalıp ve bakır minerallerinin ortaya çıkarılması bu yerleşmelerde oturan insanların metalürji ile de uğraştığını göstermektedir⁶⁸. Yeni Yol'da 2014 yılında yapılan arkeolojik kazılar sırasında mimari kalıntıları, seramik, obsidyen, az sayıda taş alet ve hayvan kemikleri bulunmuştur.

MİMARİ KALINTILAR

Yeni Yol yerleşmesinin üstten birinci yapı katı için dörtgen ve yuvarlak biçimli evler karakteristiktir (Şek. 9). En üstteki birinci yapı katında dörtgen biçimli evlere ait duvar kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Evlerin içerisinde yuvarlak biçimli ocaklar olmuştur. Bu yapı katında bulunan odalardan birinin genişliği 2.30 m, uzunluğu 3.40 metre idi. Odanın yalnızca bir kısmı ortaya çıkarılmıştı. Bu odanın içerisine yuvarlak biçimli iki ocak tespit edilmiştir. Odanın kuzey kısmındaki yuvarlak ocağın çapı 0,9-1,1 metre arasında idi. Bu oda araştırılırken yüzünde yeşil bakır oksidi ile kaplı cüruf bulunmuştur. Bu ocağın metalürji için kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu ise odanın metal üretimi ile ilişkili olduğunu kanıtlamaktadır. Bu odadan Son Kalkolitik Dönem'e ait çok sayıda seramik ve hayvan kemikleri de bulunmuştur.

Yerleşmenin üstten ikinci yapı katı yuvarlak formu mimari ile karakterize edilmektedir. Odalardan birinin çapı 5, 2 metredir. Bu odaya ait duvarların genişliği 45-50 cm arasında değişmektedir. Duvarların yüksekliği 50-60 cm yüksekliktedir. Odanın içerisinde çok miktarda kül kalıntısı ve seramikler bulunmuştur. Çapı 60 cm olan ocak odanın doğu kısmında yer almıştı. İkinci çukur barınak türü evin çapı 1, 9 metre idi. Çapı 60 cm olan ocak bu odanın doğusunda olmuştur. Odanın içerisinden seramikler ve hayvan kemikleri bulunmuştur. Göçebe hayvancı kabileler tarafından kullanılan bu tür evlerin etnografik paralelleri Nahçıvan'da şimdi de kullanılmaktadır. Bu açıdan bu tip evlerin hayvancılıkla uğraşan insanlar tarafından kullanıldığını söyleyebiliriz.

Yeni Yol yerleşmesinin en eski yapısı çukur barınak türü evin kalıntısıdır. Yerleşmenin en alttaki üçüncü yapı

katında bulunan çukur barınak türü ev düzgün olmayan dörtgen biçimlidir. Kazı alanında onun yalnızca bir kısmı ortaya çıkarılmıştı. Bu evin kazı alanında bulunan kısmının uzunluğu 5, 2 metre, genişliği ise 2, 5 metre idi. Evin iç kısmında yapılan araştırmalar sırasında Son Kalkolitik Dönem'e ait seramikler ve hayvan kemikleri bulunmuştur. Çukur barınak türü evlerin paralelleri azdır. Kalkolitik Dönem'e ait dörtgen planlı çukur barınak türü evler Ovçular Tepe'sinde⁶⁹ ve Büyük Kesik'te⁷⁰ ortaya çıkarılmıştır. Yeni Yol yerleşmesinde çukur barınak türü evdeki ocaktan götürülen karbon örneklerinin analizi MÖ 4038-4018 yılları göstermiştir (Çizelge 1). Araştırmalar gösterir ki, yerleşmenin ilk sakinleri yaşamlarını Ovçular Tepe'sinde olduğu kimi, bir kısmı ana toprakta kazılan çukur barınaklarda sürdürmüşler. Daha sonra dörtgen biçimli mimariye önem verilmiştir.

Son Kalkolitik Dönem'e ait dörtgen biçimli mimari kalıntıları Ovçular Tepesi⁷¹, Şorsu⁷², Leyla Tepe⁷³ ve Elikömek Tepe⁷⁴ gibi yerleşmelerde bulunmuştur. Dörtgen planlı tek odalı evler Nahçıvan'ın güneybatısında yer alan Norşun Tepe ve Tülin tepe gibi yerleşmelerden de bellidir⁷⁵. Yeni Yol yerleşmesinin dörtgen planlı odaların içindeki ocaklardan alınan karbon örneklerinin analizi MÖ 3712-3622 yılları göstermiştir ki, bu da Leyla Tepe kültürü ile eşzamanlıdır. Son Kalkolitik Dönem'e ait çukur barınak türü evler Babaderviş⁷⁶, Nahçıvan'ın batısında yerleşen Tehut⁷⁷, Gürcistan'da Sioni⁷⁸, Dağıstan'da Ginçi⁷⁹ gibi yerleşmelerden de bulunmuştur. Araştırmalar bu tip evlerin Güney Kafkasya'da Son Kalkolitik Dönem'de kullanıldığını göstermektedir. Yeni Yol yerleşmesinde dörtgen ve yuvarlak biçimli mimarinin kullanılması insanların yaşam biçimi ile ilişkili olmuştur. Söylemek gerekiyor ki, Büyük Kesik yerleşmesinde de yuvarlak ve dörtgen biçimli mimari kullanılmıştır⁸⁰. Nahçıvan yaylalarında hayvancı kabileler her iki mimariyi şimdi de kullanmaktadır. Yuvarlak biçimli büyük evler hayvan ağılı gibi de kullanıla bildirdi.

İş aletleri çok az sayıdadır. Yerleşmeden yalnızca 2 tane kemik biz ve 2 tane ezgi taşı bulunmuştur. Obsidyen parçaları da az sayıdadır. Buluntuların çoğunluğunu seramikler oluşturmaktadır.

⁶⁹ Baxşəliyev/Marro/Aşurov 2010: 6.

⁷⁰ Müseyibli 2007: 10.

⁷¹ Marro/Bakhshaliyev/Ashurov 2009: 31-87.

⁷² Baxşəliyev/Marro/Berthon/Quliyeva/Sarialtun 2017b: 83, 95.

⁷³ Нариманов/Ахундов/Алиев 2007: 97-98, рис. 2.

⁷⁴ Нариманов 1987: 57-60, рис. 47; Махмудов 2008: 187, рис. 9.

⁷⁵ Hauptmann 1972: 115; Esin 1976: Pl. 92-93.

⁷⁶ Нариманов, Исмаилов 1962: 149.

⁷⁷ Кушнарева, Чубинишвили 1970: 41; Торосян 1976: 84, табл. 16, 2.

⁷⁸ Connor/Sagona 2007: 31.

⁷⁹ Мунчаев 1975: 110.

⁸⁰ Müseyibli 2007: 160-163.

⁶⁶ Baxşəliyev/Quliyeva/Rzayeva 2017a: 49.

⁶⁷ Бахшалиев 2015: 143.

⁶⁸ Gailhard/Bode/Bakhshaliyev/Hauptmann/Marro 2017: 530-550.

YENİ YOL SERAMİKLERİ

Yeni Yol Seramiklerinin Yapım Yöntemi

Yeni Yol yerleşmesinin seramikleri kilinin içeriğine göre saman katkılı, saman ve kum katkılı, kaba kum katkılı olarak 3 gruba ayrılıbilirler. Araştırılan seramiklerin %46'sı saman katkılı, %49'u saman ve kum katkılı, % 5'i kaba kum katkılıdır. Yeni Yol yerleşmesinin seramikleri kırmızı renkli kilden, aynı, bazen ise farklı renkteki kil tabakalarını birbirinin üzerine oturtmakla yapılmış, kırmızının çeşitli tonlarında pişirilmiştir. Bazen kapların duvarları arasında pişmemiş gri tabaka kalmıştır. Elde yapılan kapların kimilerinin iç yüzeyinde, kimilerinin ise dış yüzeyinde, kimilerinin ise her iki yüzeyinde cilalayıcı aletin izleri görülmektedir. Seramiklerin çok az bir kısmının yüzeyi tarak şekilli aletle düzeltilmiştir. Kapların yüzeyinde çeşitli yönde çekilen tarak izleri bezeme etkisi yapmıştır. Kapların kimisi yapıldıktan sonra dışarıdan ayrıca kil tabakası ile sıvanmıştır Bu özellik seramiklerin kesitinde aydın şekilde gözlemlenebilir. Kapların dış yüzeyine yapılan sıva katı çeşitli kalınlıkta olmakla 0.2-0.4 cm arasında değişmektedir. Kapların bir kısmının dış yüzeyi islenmiştir. Kapların dış yüzeyinin sıvanması Azerbaycan'ın Mil-Karabağ⁸¹, Ermenistan'ın Tehut⁸², Dağıstan'ın Ginçi⁸³ yerleşmesinin seramiklerinde de görülmüştür. Son Kalkolitik Dönem'e ait Ovçular Tepesi, Tehut, Hatunark-Aknaşen ve diğer yerleşmelerde kapların yüzeyi tarakla düzeltildikten sonra ince, bazen ise kalın kil tabakası ile sıvanmıştır⁸⁴. Bu özellik, yani tarakla düzeltildikten sonra sıvama Yeni Yol seramiklerinde izlenmemiştir. Yeni Yol seramikleri genel olarak düz yüzlü ve desensizdir.

Saman ve kum katkılı kaplar kalın duvarlı ve kaba yapımlıdır. Bazı kapların içeriğinde mineral katkısı ve mika vardır. Kimi kaplar içeriden kırmızı, dışarıdan gri renktedir. Bu tür kapların da bazıları dışarıdan sıvanmış, dış yüzeyinde ise kırmızı boya izleri kalmıştır.

Boyalı seramikler azdır (3 adet). Bir grup kaplar ağız kenarına düzülen tek sıra dairevi deliklerle bezenmiştir.

Yeni Yol Seramiklerinin Tipolojisi

Her üç gruba ait seramikler biçim açısından hiç bir farklılık göstermiyor. Seramikler çömlek, çanak ve tabak türü kaplardan oluşmaktadır. Tabak türü kaplar arkeoloji literatürde "mangal" olarak da tanımlanmıştır⁸⁵.

⁸¹ Алиев, Нариманов 2001: 86-87.

⁸² Мунчаев 1975: 108.

⁸³ Мунчаев 1975: 111.

⁸⁴ Алиев/Нариманов 2001: 86-87.

⁸⁵ Lyonnet/Guliyev/Helwing/Aliyev/Hansen/Mirtskhulava 2012: 98-105.

Çömlekler silindirik biçimli boyuna sahip olup şişkin gövdelidirler (Şek. 10, 1-2, 4, 7, 9). Çömleklerin bazılarının ağız kenarı ensiz batık hatla çevrelenmiştir. Bu tür kaplar Culfa Kül Tepesi'nin VIA tabakasında⁸⁶, Zirincli'de⁸⁷, Şorsu'da⁸⁸, Köhne Paskah Tepe'sinde⁸⁹, Doğu Anadolu'da NorşunTepe⁹⁰ yerleşmesinden bulunmuştur.

Çanaklar çeşitli biçimdedirler. Bu tip kaplar gövdesinin formuna göre birbirlerinden farklıdır (Şek. 10, 3, 5-6, 10). Kaplar şişkin ve bikonik gövdelidir. Onların biri halka tabanlıdır (Şek. 9, 11). Bu tip çanakların kimilerinin ağız kenarları yuvarlak deliklerle bezetilmiştir (Şek. 11, 1, 3). Çanakların kimilerinin yüzeyi siyah renkle boyanmıştır. Bu tip çanaklar Culfa Kül Tepesi⁹¹, Şorsu, Zirincli, Yumru Sürümçek⁹², Büyük Kesik⁹³, Keçili⁹⁴, Arataşen⁹⁵, Köhne Paskah Tepe'sinden⁹⁶ ve diğer yerleşmelerden bellidir.

Geniş çaplı, çok da yüksek olmayan tabak türü kaplar (Şek. 11, 2, 4-5) Yeni Yol yerleşmesi için karakteristiktir. Bu tür kaplar hacim ve biçim açısından birbirlerinden farklıdır. Gövdesi dipden ağıza doğru genişlenen bu tür kapların ağızının altı yuvarlak delikler sırası ile bezetilmiştir. Kırmızı renkin çeşitli tonlarında pişirilen tabaklar islenmiş ve siyah renklidirler. Bazen kapların dışı siyah renkte boyanmıştır. Bu tür kapların bazılarının ağız kenarında yatay şekilde biçimlendirilmiş kulpları vardır. Kimi kaplar içten açık kahve renkli, dışarıdan siyah renkli ve siyah boyalıdır. Bu tip kaplar Ovçular Tepesi⁹⁷, Şorsu⁹⁸, Köhne Paskah Tepesi⁹⁹ Tehut¹⁰⁰ Büyük Kesik¹⁰¹, Sioni¹⁰² Arataşen¹⁰³ ve Ginçi'den¹⁰⁴ bulunmuştur.

⁸⁶ Abedi/Khatib Shahidi/Chataigner/Niknami/Eskandari/Kazempour/Pirmohammadi/Hoseinzadeh/Ebrahimi 2014: Fig. 25, 6, fig. 28, 1, 3-5, 11-12.

⁸⁷ Вахşәлиев 2017a: Şеkil 4, 3-5.

⁸⁸ Бахшалиев, 2015: Рис. 3, 2, 4; рис. 4, 1.

⁸⁹ Maziar 2005: Figs. 8, 1-3.

⁹⁰ Gülçür 1988: 117, abb. 37-38.

⁹¹ Abedi/Khatib-Shahidi/Chataigner/Niknami/Eskandari/Kazempour/Pirmohammadi/Hoseinzadeh/Ebrahimi 2014: Figs. 19, 1, 2, 4, Fig. 25, 3-4, 9, fig. 26, 6-9, Fig. 28, 18.

⁹² Бахшалиев 2014: Рис. 5, 1-3, 5, 14.

⁹³ Museyibli, 2007: Tabl. XXIII, 1-4.

⁹⁴ Нариманов, 1987: Рис. 35, 1, 11.

⁹⁵ Palumbi 2007: 70-71, Figs. 2-3.

⁹⁶ Maziar, 2010: Figs. 6, 2-3, 5; 7, 6.

⁹⁷ Вахşәлиев/Марго/Ашуров 2010: 53.

⁹⁸ Бахшалиев 2015: Рис. 6, 1-2, 6.

⁹⁹ Maziar, 2010: Fig. 7, 1-3.

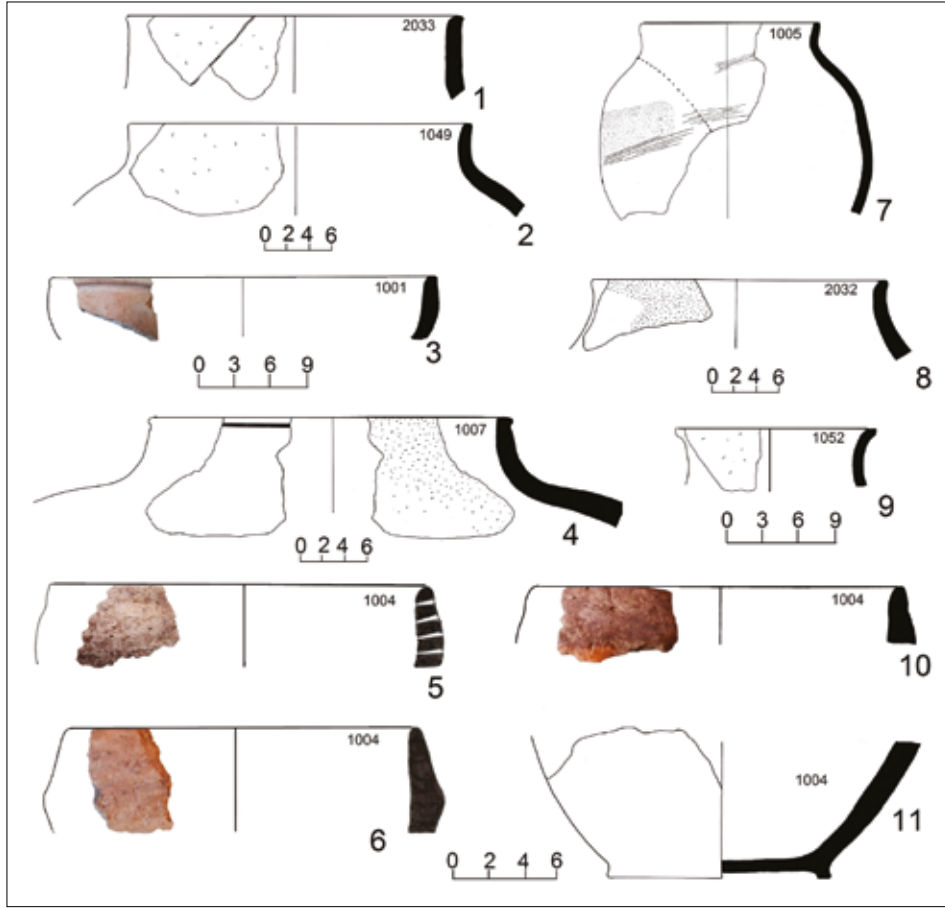
¹⁰⁰ Кушнарева/Чубинишвили 1970: рис. 14, 16.

¹⁰¹ Нариманов/Ахундов/Алиев 2007: 101, рис. XVIII, 6а.

¹⁰² Connor/Sagona 2007: 31, pl. 4, 5.

¹⁰³ Palumbi 2007: 70, Fig. 2, 1-5.

¹⁰⁴ Мунчаев 1975: 112, рис. 13, 9.

Şekil 10. Yeni Yol'un Çömlek ve Çanak Türü Seramikleri (Zeynep Kuliyeva, Veli Bahşeliyev) / Pottery Like Pots and Bowls Yeni Yol

Yeni Yol Seramiklerinin Bezeme Yöntemi

Yeni Yol seramiğinde üç tür bezeme vardır. Birinci tür bezemeler yuvarlak deliklerden oluşmaktadır. Bu tür bezeme çanak ve tabak türü kapların ağzının kenarına dizilmiştir. Arkeoloji literatürde “mangal” olarak tanımlanan¹⁰⁵ bu tür kaplar Nahçıvan’da Son Kalkolitik Dönem’de yaygınlaşmıştır. Delikler kaplar pişirilmeden önce yapılmıştır. İlk defa Gürcistan’da Sioni-Çopi yerleşmeler grubunda ortaya çıkarılan bu tür bezemeler Güney Kafkasya¹⁰⁶ ve Doğu Anadolu¹⁰⁷ yerleşmelerinin seramiklerinde çok görülmüştür. Nahçıvan’da bu tür bezeme Ovçular Tepesi, Şorsu, Zirincli, Kaleme Bulak gibi Son Kalkolitik yerleşmelerinde çok yaygındır¹⁰⁸. Bu açıdan araştırmacılar haklı olarak bu tip seramiklere “sioni kültürü” ismi verilmesinin doğru olmadığını söylemişler¹⁰⁹. Nahçıvan’ın Kalkolitik yerleşmelerin bu tür seramikleri saman katkılı olması açısından

Aras’dan güneyde yerleşen Köhne Paskah Tepesi¹¹⁰, Culfa Kül Tepesi’nin VII ve VIA tabakası¹¹¹, aynı zamanda Doğu Anadolu’da Aştepe yerleşmesinin Son Kalkolitik seramikleri ile benzerdir¹¹². Yeni Yol seramiklerinde yuvarlak delikler hem yatay, hem de dikey olarak yerleştirilmiştir. Son Kalkolitik Dönem’de kapların gövdesinde açılan yuvarlak delikler Neolitik Dönem’in aynı tür bezemelerinden teknolojik açıdan farklıdır. Neolitik Dönem’de yuvarlak delikler kaplar pişirildikten sonra, Son Kalkolitik Dönem’de pişirmeden önce açılmıştır¹¹³.

İkinci tür bezemeler tarak türü aletle yapılmıştır (Şek. 12, 2-3). Büyük olasılıkla bu tür bezemeler süs olmanın yanı sıra kapların iç ve dış yüzeyinin düzeltilmesi için yapılmıştır. Bu yöntem Kalkolitik Dönem’in tüm evrelerinde kullanılmış, Son Kalkolitik Dönem’in son aşamasında ise çok az bulunmuştur. Bu tür bezemeler

¹⁰⁵Lyonnnet/Guliyev/Helwing/Aliyev/Hansen/Mirtskhulava 2012: 98-105.

¹⁰⁶Кушнарева, Чубинишвили 1970: 42, рис. 15, 2, 3, 5-6.

¹⁰⁷Marro/Özfirat 2005: 319-356.

¹⁰⁸Бахшалиев 2014: 88-95.

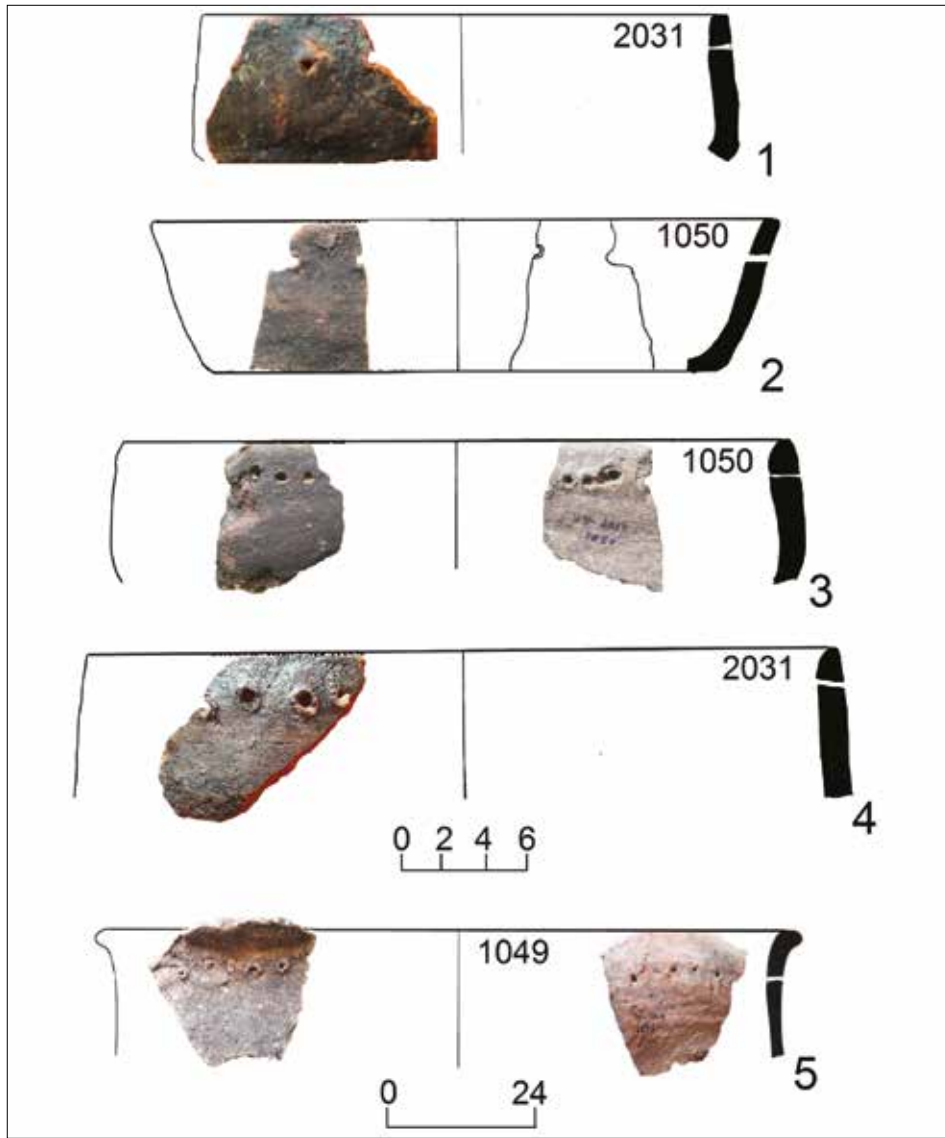
¹⁰⁹Бахшалиев 2014: 94.

¹¹⁰Maziar, 2010: Fig. 6-7.

¹¹¹Abedi/Khatib Shahidi/Chataigner/Niknami/Eskandari/Kazempour/Pirmohammadi/Hoseinzadeh/Ebrahimi 2014: Fig. 13, 6, fig. 25, 9, fig. 26, 3,7, Fig. 28, 16.

¹¹²Marro/Özfirat 2005: Pl. III, 3.

¹¹³Бахшалиев 2016: 154.

Şekil 11. Yeni Yol'un Kasa ve Tabak Türü Kapları (Zeynep Kuliyeva, Veli Bahşeliyev) / Pottery Like Bowl And Tray from Yeni Yol

özel aletin yardımı ile yapılan, birbirini kesen hatların kombinasyonundan oluşmaktadır. Yeni Yol seramiklerinin yalnızca 2 tanesinde bu bezeme vardır (Şek. 12, 2-3). Yeni Yol seramiğinde Ovçular Tepe'sinden farklı olarak bu tür bezemeler daha özenlidir. Bu tür bezeme motifi aynı zamanda Ovçular Tepesi, Mahta Kültepesi ve Şortepe'nin Proto Kura-Aras seramiğinde gözlemlenmektedir¹¹⁴. Bu tür bezemeler Culfa Kül Tepesi'nin VI B¹¹⁵ ve VIA¹¹⁶ tabakalarından da bellidir.

Üçüncü tür bezemeler boya ile yapılmıştır (Şek. 12, 1). Boyalı seramikler üç örnekle temsil edilmiştir. Bir

örnekde boya kırmızı renkli kapın üzerine kırmızı renkle enli bant halinde yapılmıştır. Diğer iki örnek saman katkılı kilden yapılmıştır. Boya seramiklerin sarı astarı üzerine kırmızı-kahveyi renkle, enli bantlar halinde yapılmıştır (Şek. 12,1). Mil düzünde Keruz Tepe yerleşmesinden bulunan benzer bir örnek İ. Nerimanov tarafından ithal malı olarak karakterize edilmiştir¹¹⁷. Yeni Yol boyalılarının en yakın benzerleri Culfa Kül Tepesi'nin VI A tabakasından¹¹⁸ bulunur. Son yılların araştırmaları Nahçıvan yerleşmelerindeki boyalı seramiklerin yerli üretime ait olduğunu göstermektedir¹¹⁹.

¹¹⁴ Бахшалиев 2013: 105-107.

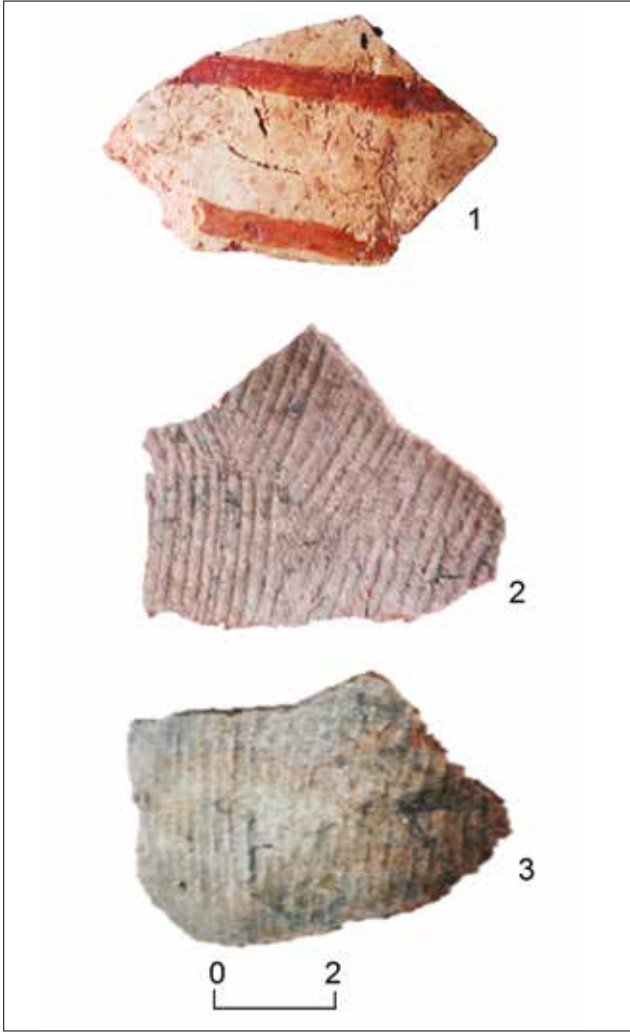
¹¹⁵ Abedi/Khatib Shahidi/Chataigner/Niknami/Eskandari/Kazempour/Pirmohammadi/Hoseinzadeh/Ebrahimi 2014: Fig. 20, 14.

¹¹⁶ Abedi/Khatib Shahidi/Chataigner/Niknami/Eskandari/Kazempour/Pirmohammadi/Hoseinzadeh/Ebrahimi 2014: Fig. 25, 1, fig. 28, 10.

¹¹⁷ Нариманов 1987: 54.

¹¹⁸ Abedi/Khatib Shahidi/Chataigner/Niknami/Eskandari/Kazempour/Pirmohammadi/Hoseinzadeh/Ebrahimi 2014: 119, fig. 28, 6.

¹¹⁹ Бахшалиев 2014: 88-95.

Şekil 12. Yeni Yolun Boyalı ve Darama Bezemeli Seramikleri (Zeynep Kuliyeva, Veli Bahşeliyev) / *Painted Ceramic and Pottery with Comb Ornament*

NAHÇIVAN YERLEŞMELERİNİN GÜNEY KAFKASYA'NIN KALKOLİTİK DÖNEM KÜLTÜRÜNÜN ÖĞRENİLMESİ İÇİN ÖNEMİ

Nahçıvan yerleşmelerinin araştırılması Güney Kafkasya'da Son Neolitik ve Son Kalkolitik kültürleri arasında oluşan boşluğu doldurmağa, Kalkolitik kültürlerin gelişim evrelerini kesintisiz gözlemlemeye olanak sağlamaktadır. I Kültepe, Menteş Tepe, Arataşen, Hatunark-Aknaşen gibi yerleşmelerde Son Neolitik Dönem'le Son Kalkolitik Dönem arasında kesintinin oluşmasının nedeni tam olarak aydınlatılmamıştır. Yapılan araştırmalar gösteriyor ki, bu kesintinin nedeni Kalkolitik kültürlerin şimdikiye dek tüm olarak ortaya çıkarılamamasıdır. Araştırmalara dayanarak söyleyebiliriz ki, iklim değişimleri, ya da diğer nedenlerden dolayı eski insanlar yerleştikleri mekanları değiştirmişler¹²⁰. Nahçıvan'da Uzun Oba, Deyirman Yeri gibi yerleşmelerin yüzeyinin taşkın sonucunda 2 m kalınlığında toprak katı ile kapanması iklim değişmelerine

¹²⁰Başşeliyev/Marro/Berthon/Quliyeva/Sarialtun 2017b: 4.

Şekil 13. Tarama Bezemeli Seramikler (Veli Bahşeliyev) / *Pottery Decorated with Comb Ornament*

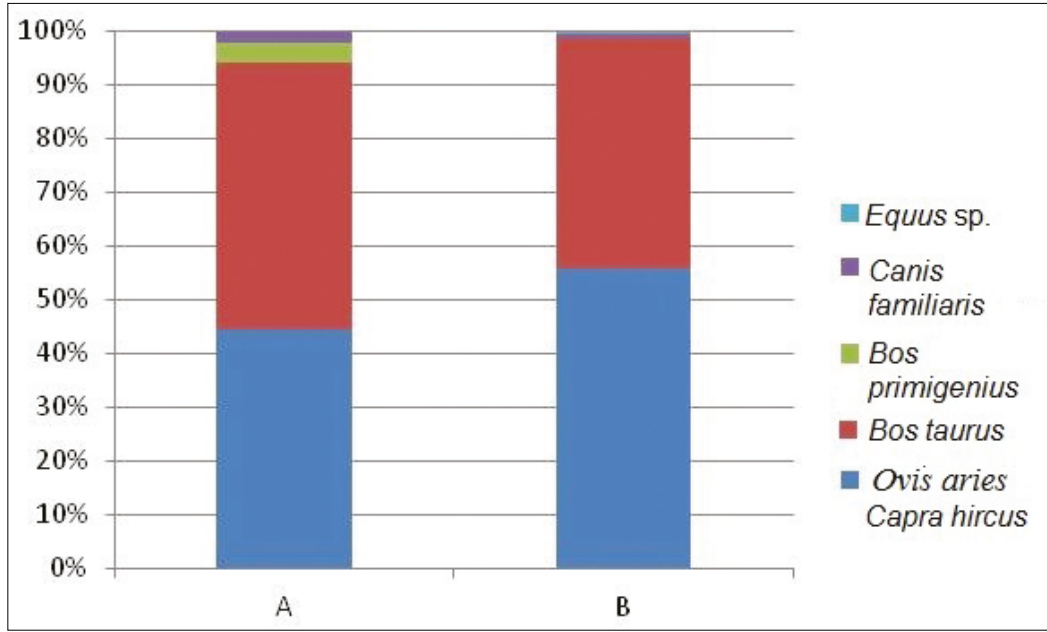
işaret etmektedir. Öte yandan Güney Kafkasya, o sıradan Mil-Karabağ yerleşmelerinde Dalma Tepe kültürünün ortaya çıkması "Dalma yayılımı"ndan bahs etmeye olanak sağlayabilir. Nahçıvan Kültesinde Neolitik Dönem'den sonra İlk Tunç Dönemi, Menteş Tepe, Arataşen, Hatunark-Aknaşen gibi yerleşmelerde ise Neolitik Dönem'den sonra Son Kalkolitik Dönem gelmektedir. Bu yüzden araştırmacıların Son Kalkolitik Dönem kültürlerinin kökenini Neolitik Dönem yerleşmelerde araması tam başarılı olmamıştır¹²¹. Menteş Tepe yerleşmesinde İlk Kalkolitik evresinin olduğu söylenece de¹²² bu evreye ait arkeolojik eserler çok az sayıdadır. Buna karşın Mil-Muğan ve Karabağ yerleşmelerinde Dalma Tepe kültürünün izleri kendini yansıtmaktadır¹²³. Nahçıvan Tepe'de Kalkolitik Dönem'in erken ve orta evresi aydın şekilde ortaya çıkarılmıştır. Nahçıvan Tepe yerleşmesinde yapılan araştırmalar sırasında çukur barınak türü evlerle karakterize edilen erken evre için Dalma Tepe türü baskı bezemeli ve boyalı seramiklerin karakteristik olduğu belli olmuştur (Şek. 6). İlk Kalkolitik Dönem'e ait erken evrede boya kablarn kiremiti üzerine kırmızı boya ile

¹²¹Глонт, Джавахашвили 1987: 86; Алиев, Нариманов 2001: 82-84.

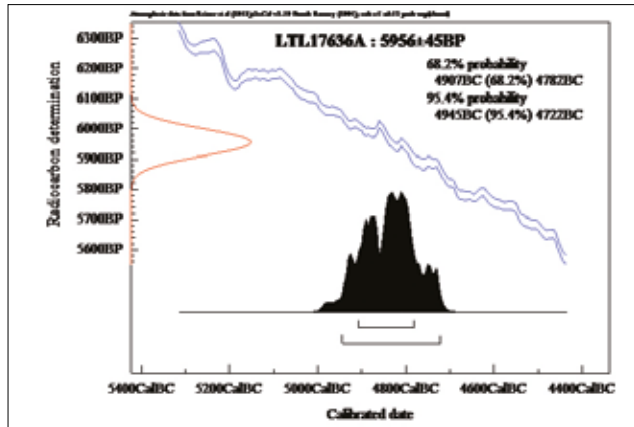
¹²²Lyonnet/Guliyev/Helwing/Aliyev/Hansen/Mirskhulava 2012: 87.

¹²³Lyonnet/Guliyev/Helwing/Aliyev/Hansen/Mirskhulava 2012: 45-6; Ахундов, 2017: 197-198, табл. 22, 1, табл. 56, 1.

Şekil 14. Nahçıvan Tepe'nin Hayvan Kalıntıları (Doç. Dr. Remi Berthon) / *The Remains of Fauna from Nahçıvan Tepe*

Şekil 15. İkinci Yapı Katından Alınmış Karbon Analizin Sonucu / *Result of Analyses Coal from the Second Construction Horizon.*

enli bantlar halinde ve sarı astar üzerinden yapılmıştır (Şek. 6, 7-9). Baskı bezemeler çok çeşitlidir (Şek. 6, 1-5). Bezemelerin bir kısmı tırnak ve parmak baskısı ile bir kısmı ise özel aletin baskısı ile yapılmıştır. Bezemeler arasında çertme şekilliler çoğunluktadır. Bezemelerin bir kısmı düzgün ve özenli olduğu halde, diğerleri karmaşık biçimdedir. Özensiz bezemeler özellikle dış yüzeyi sıvanmış kaplarda görülmüştür. Bu grubu içeren kapların kullanım alanı çeşitlidir. Bu grubda yemek, mutfak ve depo kapları olarak kullanılanlar vardır. Baskı bezemeli kapların bir kısmı her iki yüzden, diğerleri ise yalnızca dışarıdan kırmızı renkle boyanmıştır. Bu tür seramikler Dalma Tepe¹²⁴, Hacı-Firuz¹²⁵, Seh Gabi B¹²⁶,

¹²⁴Hamlin 1975: 101, Fig. 8.

¹²⁵Voigt 1983: 20.

¹²⁶Henrickson 1983: 242-251, Fig. 49-54.

Tepe Siahbid¹²⁷, Çoga Maran¹²⁸, Lavin Tepe¹²⁹, Songar vadisindeki¹³⁰ yerleşmelerden bellidir. Söylememiz gerekiyor ki, baskı bezemeli seramikler Azerbaycanın Karabağ bölgesinde yüzey araştırmaları sırasında Çalağan Tepe¹³¹, İlanlı Tepe¹³², Kültepe¹³³, İsmayılbey Tepe¹³⁴ gibi yerleşmelerden bulunmuştur. Bu tür bezeme Goşa Tepe¹³⁵, Bayat¹³⁶, Senger Tepe¹³⁷, Hanlık Tepe¹³⁸, II İmamgulubeyli¹³⁹, Kiçikli¹⁴⁰ ve onlarla diğer yerleşmelerde de görülmüştür. Bu ise Dalma Tepe kültürünün Mil ve Karabağ bozkırlarına etki yaptığını göstermektedir.

Tutamakşekilli kabartma bezemeli seramikler (Şek. 5, 2) ve memeciklerle bezedilenler (Şek. 5, 10-11) Nahçıvan Tepe'de çok az sayıdadır. Nahçıvan Tepe türü memecikşekilli kabartma bezemeli seramikler Dalma Tepe¹⁴¹ ve Aşağı Pınar¹⁴² ve diğer yerleşmelerden tek örneklerle bellidir.

¹²⁷Henrickson 1983: Fig. 104.

¹²⁸Henrickson 1983: Fig. 105.

¹²⁹Hejebri/Binandeh/Nestani/Vahdati 2012: 101, Fig. 9, 172, Fig. 10, 1069.

¹³⁰Heyderyan/Zeydi/Heriyan 1392: Fig. 3; Fig. 5; Fig. 7-8.

¹³¹Ахундов 2017: 763, Табло 378, 3.

¹³²Ахундов 2017: 313, Табло 189, 1-2.

¹³³Ахундов 2017: 45, Табло 13, 2, 4.

¹³⁴Ахундов 2017: 52, Табло 20, 1.

¹³⁵Ахундов 2017: 54, Табло 22, 1.

¹³⁶Ахундов 2017: 88, Табло, 1.

¹³⁷Ахундов, 2017: 101, Табло, 69, 3-4.

¹³⁸Ахундов 2017: 105, Табло 73, 4.

¹³⁹Alməmmədov 2016: 291-294.

¹⁴⁰Alməmmədov 2016: 247-250.

¹⁴¹Hamlin 1975: Fig. 8, A.

¹⁴²Schwarzberg 2006: 97-124.

Erken evre için karakteristik olan boyalı seramikler saman katkılıdır. Bu tür seramikler Dalma Tepe¹⁴³ ve Songar vadisi yerleşmelerinden¹⁴⁴ bellidir. Geniş kırmızı bantlarla bezeme Çalağan Tepe¹⁴⁵ ve İlanlı Tepe¹⁴⁶, Küllü Tepe¹⁴⁷ yerleşmesinde de görülmüştür. Çalağan Tepe'den alınan C 14 analizlerin sonuçları MÖ 5600-4600 yılları göstermiştir¹⁴⁸. Bu ise yerleşmede hayatın V. binyılın birinci yarısında devam ettiğini göstermektedir. Çalağan Tepe'nin baskı bezemeli seramiği de bunu kanıtlamaktadır. Erken evrenin ikinci aşamasında başak ve kafes türü motif de kullanılmıştır¹⁴⁹. Bezemeler direkt seramiğin kiremiti üzerine siyah ve kırmızı boya ile yapılmıştır.

Belli olduğu gibi, baskı bezemeli çanak çömlek MÖ 6100-6000 tarihlerinde Ege Denizi'nin her iki yakasında eşzamanlı olarak bulunmuştur¹⁵⁰. Batı Anadolu'da ve Balkanlar'da bulunan bu kültürle Dalma Tepe kültürü arasında büyük bir kronolojik kesinti vardır. Bezemelerin yapım tekniğinde benzerlik olsa da, kapların biçim ve süslemesinde farklı özellikler görülmektedir. Farklı coğrafyada bulunan, eşzamanlı olmayan bu kültürlerin kökeni ile ilişkili varsayımlar ayrıca bir araştırmanın konusu olabilir.

Orta Kalkolitik Dönem'e ait ikinci evrede baskı bezemeli olanların yanı sıra kırmızı astar üzerine siyah boya ile bezenenler de vardır. Ama orta evrenin boyalı seramiği erken evreden farklı olarak katkısı olmayan kilden yapılmıştır. Bezemeler kırmızı, sarı, ya da ağ astar üzerine siyah renkle yapılmıştır. Bu tür boyalı seramik Dalma Tepe¹⁵¹, Culfa Kül Tepesi¹⁵², Seh Gabi B¹⁵³, Lavin Tepe¹⁵⁴, Songar vadisi¹⁵⁵, Hacı-Firuz¹⁵⁶ ve diğer yerleşmelerden bellidir. Culfa Kül Tepe'sinde bu tip boyalıları bulunsu da baskı bezemeli yoktur. Öte yandan Culfa Kül Tepe'sinden belli olan en eski tarih MÖ 4600 yılına aittir¹⁵⁷. Söyleyebiliriz ki, Culfa Kül Tepe'sinde Dalma Tepe kültürünün erken evresi

kendini yansıtmamıştır. Verilere dayanarak söyleye biliriz ki, Dalma Tepe türü baskı bezemeli seramikler Orta Kalkolitik Dönem'in son aşamasında azalmış ve ortadan çıkmıştır. Tehut yerleşmesinde bulunan, kırmızı astar üzerine siyah renkle bezemiş seramikler¹⁵⁸ de büyük olasılıkla Orta Kalkolitik Dönem'e aittir. Dağistan'da Ginçi yerleşmesinden bulunan kaliteli boyalı seramiklerin bir kısmı¹⁵⁹ Nahçıvan Tepe boyalıları ile benzerdir. Elikömek tepe¹⁶⁰ ve Norşun Tepe¹⁶¹ seramiği ile de bazı benzerlikler vardır. Bu tip boyalı seramik Mentüş Tepe ve Ovçular Tepe'de görülmemiştir. Söylememiz gerekiyor ki, Dalma Tepe türü parmak baskılı¹⁶² ve baskı bezemeli olan diğer tipleri az da olsa Norşun Tepe'den¹⁶³ bulunmuştur. Bu tür seramikler Anadolu'da az sayıda Aşağı Pınar¹⁶⁴, Alishar Höyük¹⁶⁵, Alaca Höyük¹⁶⁶ ve diğer yerleşmelerde görülmüştür. Buluntular baskı bezemeli seramiğin Orta ve Son Kalkolitik Dönem'de sürdüğünü kanıtlamaktadır.

Kapların iç yüzeyinin tarakşekli aletle düzeltilmesi Nahçıvan Tepe'de hem erken, hem de ikinci evrede bulunmuştur (Şek. 6, 10). Kapların dış yüzeyinin tarakşekli aletle bezedilmesi şimdilik ikinci evrenin başlarında görülmüştür (Şek. 13, 1-2). Bu tür taraklanmış seramikler Mentüş Tepe ve Ovçular Tepesi'nin seramikleri ile belli benzerlik içerisindedir. Nahçıvan Tepenin taraklanmış seramiği Mentüş Tepe ve Ovçular Tepe'den daha erken olabilir. Çünkü, bu tür tarama bezeme Ovçular Tepe'de bulunmamıştır. Söyleyebiliriz ki, Mentüş Tepe, Tehut, Arataşen, Sioni ve Ovçular Tepesi türü seramik Nahçıvan Tepe seramiğinin devamıdır. Mentüş Tepe ve Ovçular Tepe'sinde Nahçıvan Tepe tipli boyalıları rast gelinmemesi de bunu kanıtlamaktadır. Ama Nahçıvan Tepe'den az da olsa Ovçular Tepesi türü taraklanmış seramik de bulunmuştur (Şek. 13, 3-4). Nahçıvan Tepe türü boyalıları Nahçıvan'da Uçan Ağıl ve Uzun Oba gibi yerleşmelerden de bulunmuştur. Ama Uçan Ağıl ve Uzun Oba'da Nahçıvan Tepe türü baskı bezemeli yoktur. Bu açıdan Culfa Kültepesi, Uçan Ağıl ve Uzun Oba'da Orta Kalkolitik Dönem'in son aşamasının bulunduğunu söyleye biliriz. Bu yerleşmelerde hem Nahçıvan Tepe türü boyalıları, hem de Son Kalkolitik için karakteristik olan rölyef memecik ve rölyef kemer yüzlerinden parmak baskısı ile bezetilmiş seramikler var. Rölyef kemer yüzlerinden parmak baskısı ile bezeme Orta Kalkolitik Dönem'in başlarından görülmektedir.

¹⁴³Hamlin 1975: Fig. 5-7.

¹⁴⁴Heyderyan/Zeydi/Herieyan 1392: Fig. 3-8.

¹⁴⁵Ахундов, 2017: 503, Табло 379.

¹⁴⁶Ахундов 2017: 351, Табло 227, 3.

¹⁴⁷Ахундов 2017: 122, Табло 90, 1.

¹⁴⁸Kiguradze 1986: 112; Ахундов 2017: 424.

¹⁴⁹Başşeliev/Quliyeva/Həşimova/Mehbalıyev/Başşeliev 2018: 242, Şekil 174, 4.

¹⁵⁰Çilingiroğlu 2010: 9-22.

¹⁵¹Hamlin 1975: Fig. 4, A, E, fig. 7, D, Fig. 10, A.

¹⁵²Abedi/Khatib Shahidi/Chataigner/Niknami/Eskandari/Kazempour/Pirmohammadi/Hoseinzadeh/Ebrahimi 2014: 38, Fig. 10, 1-3, 5-8.

¹⁵³Henrickson 1983: 253-304, fig. 55, 1.1, 1.2, fig. 56, 14, 1-3, Fig. 61, 53.1, 53.8.

¹⁵⁴Hejebri/Binandeh/Nestani/ahdati 2012: Figs.7-9.

¹⁵⁵Heyderyan, Zeydi, Herieyan 1392: Fig. 6, 15-17.

¹⁵⁶Voigt 1983: Fig. 97.

¹⁵⁷Abedi/Khatib Shahidi/Chataigner/Niknami/Eskandari/Kazempour/Pirmohammadi/Hoseinzadeh/Ebrahimi 2014: 54.

¹⁵⁸Мунчаев 1975: 108.

¹⁵⁹Мунчаев 1975: Рис. 13, 1-3.

¹⁶⁰Махмудов 2008: 191-194, рис. 13-16.

¹⁶¹Gülçür 1988: Fig. 34.

¹⁶²Gülçür 1988: Fig. 35, 14.

¹⁶³Gülçür 1988: Fig. 17, 1-7, Fig. 24, 8, 9, 15, 17, Fig. 34, 3.

¹⁶⁴Schwarzberg 2006: 97-124.

¹⁶⁵Von der Osten 1937: 171; Fig. 173.

¹⁶⁶Koşay, Akok 1966: 92; Lev. 61/g. 283, 286-287.

Bu tür bezeme Nahçıvan Tepe¹⁶⁷, Uzun Oba¹⁶⁸ ve Culfa Kül Tepe'sinden¹⁶⁹ bellidir. C 14 analizler de Uzun Oba ve Uçan Ağıl yerleşmelerinin Orta Kalkolitik Dönem'e ait olduğunu kanıtlamaktadır¹⁷⁰. Bu tür seramikler belli değişime uğrayarak Son Kalkolitik Dönem'de da devam etmiştir.

Orta Kalkolitik'den Son Kalkolitik'e geçiş Menteş Tepe¹⁷¹, Ovçular Tepesi¹⁷², Tehut¹⁷³, Arataşen¹⁷⁴, Sioni¹⁷⁵ kültürüne ait yerleşmelerde görülmektedir. Menteş Tepe¹⁷⁶ ve Ovçular Tepesi'nin¹⁷⁷ Son Kalkolitik tabakası MÖ 4350-4000 yıllarına ait edilmiştir. Bu dönemde Ovçular Tepesinde kapların dış yüzeyinin tarakşekilli aletle bezetlenmesi geniş uygulama görmüştür. Bununla beraber ağız kenarı memecik, çertme, yuvarlak delik, rölyef kemer yüzlerinden parmak baskısı ile bezedilenler de vardır¹⁷⁸. Ovçular Tepesi'nin boyalı seramiği Menteş Tepe¹⁷⁹ ve Norşun Tepe¹⁸⁰ ile uygundur. Urmiya havzasında Göy Tepe¹⁸¹ ve diğer abidelerle de belli paraleller gösterilebilir¹⁸².

Yeni Yol yerleşmesinin seramiği Ovçular Tepesi ile temsil edilen dönemden sonraki evreye aittir. Bu evre C 14 analizleri ile MÖ 4000-3600 yılına tarihlendirilmektedir. Yeni Yol seramiğinin tipoloji analizi de C 14 analizlerin gösterdiği tarihlerle uygundur. Bu evre Güney Kafkasya'da şimdiki araştırılan Berikldeebi, Culfa Kül Tepe'sinin VIA tabakası, Köhne Paskah Tepesi ve Leyla Tepe kültürünün yerleşmeleri ile eşzamanlıdır. Yeni Yol seramiği çoğunlukla Arasin güneyinde yerleşen Son Kalkolitik yerleşmelerinin seramiği ile benzerdir. Ama Yeni Yolun Son Kalkolitik Dönem seramiği biçim açısından Berikldeebi ve Leyla Təpə seramiklerinden farklı özelliklere sahiptir. Yeni Yolun çevresinde yapılan araştırmalar sırasında bu aşamaya ait Zirinclı, Şorsu, Kaleme Bulak, II Şorsu, Nakışnergiz, Sürümçek, Çay ağzı ve onlarla diğer yerleşmeler ortaya

çıkartılmıştır¹⁸³. Bu dönemde "mangal" türü, ağız kenarı deliklerle bezetilmiş seramikler çok kullanılmıştır. Nahçıvan Tepe, Menteş Tepe ve Ovçular Tepe'den belli olan taraklanmış seramikler bu dönemde ortadan kalkmıştır. Bu dönem için saman ve kum katkılı sade seramikler karakteristiktir. Kalkolitik Dönem'in erken ve orta evresi ile mükayesede bu evrede boyalıları azdır.

OBSİDYEN

Araştırmalar Nahçıvan'ın Kalkolitik Dönem kültürlerinin komşu ülkelerle ilişkili şekilde geliştiğini göstermektedir. Komşu ülkelerle kültürel-ekonomik ilişkilerin olduğunu uzak mesafede yerleşen obsidyen madenlerinin kullanılması da kanıtlamaktadır. Belli olduğu gibi, Nahçıvan'da ve Kuzeybatı İran'da obsidyen madenleri yoktur. Bu bölgede en yakın obsidyen madenleri Zengezur dağlarında yerleşmektedir. Ama Nahçıvan Kültepe'sinde Gökçe (şimdiki Sevan) havzasının obsidyeni kullanılmıştır¹⁸⁴. Son araştırmalar Kültepe'de çoğunlukla Göy hasar (70%) ve Sünik (28%) obsidyeni kullanıldığını göstermektedir¹⁸⁵. Göy hasar obsidyeni aynı zamanda Karabağ'ın Çalağan Tepe ve Töyre Tepe gibi yerleşmelerinde de çoğunluktadır¹⁸⁶. Aras vadisinde yer alan yerleşmelerde, o sıradan şimdiki Ermenistan'ın yerleşmelerinde Göy hasar obsidyeni çok az kullanılmıştır. Kültepe'den çok uzakta yerleşen Arteni ve Kutansar gibi obsidyen madenlerinin kullanılması uzak ülkelerle kültürel-ekonomik ilişkilerin olduğunu kanıtlamaktadır¹⁸⁷. Araştırmalar Culfa Kül Tepe'sinde çoğunlukla Sünik obsidyeni (95%) kullanıldığını göstermektedir¹⁸⁸. Elekömek Tepesi yerleşmesinde de obsidyen aletlerin büyük bir kısmı (85%) Sünik'tendir¹⁸⁹. Urmiye Havzası'nın yerleşmeleri daha çok Sünik obsidyeni kullanmıştır¹⁹⁰. Nahçıvan Tepe'deki obsidyen aletlerin araştırılması Gökçe (14 adet), Sünik (16 adet) ve Doğu Anadolu (5 adet) obsidyeni kullanıldığını göstermektedir. Ovçular Tepesi obsidyenin %74'ü Gökçeden, %13'ü Sünikten, %4'ü Meydan Dağdan götürülmüştür. Söylememiz gerekiyor ki, Sünik madeni Nahçıvan'dan 45 km mesafededir. Araştırmalar Gökçe ve Sünik'ten gelen yolların Nahçıvançay ve Sirabçay vadisinde

¹⁶⁷ Вахşалиев/Қулиева/Һашимова/Мехбалиев/Вахşалиев 2018: 110, şekil 42, 3.

¹⁶⁸ Бахшалиев 2017b: 119, рис. 5, 2.

¹⁶⁹ Abedi / Khatib Shahidi / Chataigner / Niknami / Eskandari/Kazempour/Pirmohammadi/Hoseinzadeh/Ebrahimi 2014: 116, fig. 15, 5.

¹⁷⁰ Бахшалиев 2017b: 108-121.

¹⁷¹ Lyonnet/Guliyev/Helwing/Aliyev/Hansen/Mirtskhulava 2012: 98-105.

¹⁷² Marro/Bakhshaliyev/Ashurov 2009: 31-87.

¹⁷³ Мунчаев 1975: 108.

¹⁷⁴ Palumbi 2007: 67-73.

¹⁷⁵ Connor/Sagona 2007: 31.

¹⁷⁶ Lyonnet/Guliyev/Helwing/Aliyev/Hansen/Mirtskhulava 2012: 91-92.

¹⁷⁷ Marro/Bakhshaliyev/Ashurov 2009: 48.

¹⁷⁸ Вахşалиев/Marro/Aşurov 2010: 103-142.

¹⁷⁹ Lyonnet/Guliyev/Helwing/Aliyev/Hansen/Mirtskhulava 2012: 101-102, fig. 145-146.

¹⁸⁰ Gülçür 1988: Fig. 66-67; Gülçür 2000: Fig. 48: 2-6, 8-9.

¹⁸¹ Brown 1951: 22, fig. 5, 634, 46.

¹⁸² Marro/Bakhshaliyev/Ashurov 2009: 52.

¹⁸³ Бахшалиев 2014: 88-95; Вахşалиев 2017a: 28-64.

¹⁸⁴ Бадалян, Кикодзе, Коль 1996: 257.

¹⁸⁵ Nahçıvan yerleşmelerinden bulunan obsidyenlerin jeo-kimyasal analizleri, PAST-OBS programı çerçevesinde (yön: FX Le Bourdonnec, Bordeaux-Montaigne Üniversitesi) Dr. M. Orange tarafından ücret almadan, gerçekleştirilmiştir.

¹⁸⁶ Бадалян, Кикодзе, Коль 1996: 257.

¹⁸⁷ Бадалян, Кикодзе, Коль, 1996: 253-256.

¹⁸⁸ Khademi/Abedi/Glascock/Eskandari/Khazaee 2013: 1964.

¹⁸⁹ Бадалян, Кикодзе и Коль 1996: 259.

¹⁹⁰ Khademi/Abedi/Glascock/Eskandari/Khazaee 2013: 1956-1965.

kavuştuğunu söylemeğe olanak vermektedir. Büyük ihtimalle, Nahçıvançay ve Sirabçay yerleşmelerinin stratejik açıdan elverişli mevkide bulunması obsidyen hammaddesinin Yakın Doğu'nun diğer yerleşmelerine ötürülmesi için önem taşımıştır. Araştırmalara dayanarak söyleyebiliriz ki, Nahçıvançay ve Sirabçay vadisinde kuzeye doğru sıralanan Kalkolitik Dönem yerleşmeleri eski dönemde insanların kullandığı yolların yönünü göstermektedir. Seramikler ve karbon tarihler MÖ VII-IV. binyıllarda bu bölgede yerleşen insanların obsidyen madenlerini kullandığını göstermektedir. Araştırmalar Son Kalkolitik Dönem'de Sirabçay vadisinin bazı yerleşmelerinde, o sıradan Yeni Yolda obsidyenin çok az olduğunu göstermektedir. Büyük ihtimalle MÖ IV. binyılın başlarında bu bölgenin obsidyenle tamın olunmasında bir kesinti olmuştur. Bu kesintinin nedeni şimdilik tam olarak belli olmasa da, Kura-Aras kabilelerinin bölgede aktifleşmesi böyle nedenlerden biri olabilir. Böyle ki, Kura-Aras yerleşmelerinde obsidyen bol-bol kullanılmıştır. Hiç kuşku yok ki, ileride yapılacak araştırmalar Güney Kafkasya ve Yakın Doğu'da yerleşen eski kabilelerin kültürel-ekonomik ilişkilerini daha detaylı öğrenmek için yeni bilgiler verecektir.

BAKIR MADENLERİ VE MADENCİLİK

Araştırmalar Nahçıvan'ın bakır madenleri ile zengin olduğunu göstermiştir¹⁹¹. Nahçıvan'ın kuzey sınırını oluşturan Zengezur dağları da bakır madenleri ile zengindir¹⁹². Belli olduğu gibi, Kalkolitik Dönem'de Kafkasya'da arsen (As) alaşımı olan bakır da kullanılmıştır¹⁹³. Prof.Dr. Selimhanovun fikrine göre arsen alaşımli bakır metallerin filizi ergitme ocağına katılarak elde edilmiştir¹⁹⁴. Güney Kafkasya'da en zengin arsen filizi madeni Nahçıvan'ın Culfa ilçesinde Darı Dağ'da bulunmaktadır. Prof. Dr. Selimhanov bu madenin Nahçıvan'ın, aynı zamanda Güney Kafkasya'nın arsen alaşımli metallerinin yapımında kullanıldığını söylemiştir¹⁹⁵. Yapılan araştırmalara dayanarak Nahçıvan' da yerleşen bakır madenlerinin Kalkolitik Dönem'de kullanıldığını söyleyebiliriz¹⁹⁶. Nahçıvan yerleşmelerinden bulunan metal eserlerin ve Nahçıvan'daki bakır filizi yataklarından alınan örneklerin analizi metal eserlerin yapımında yerel maden kullanıldığını göstermiştir. Nahçıvan'ın Kalkolitik Dönem yerleşmelerinden bulunan madencilik aletleri de bunu kanıtlamaktadır¹⁹⁷.

¹⁹¹ Бахшалиев 2005: 16-29.

¹⁹² Иессен 1935: 7-216.

¹⁹³ Селимханов 1958: 57.

¹⁹⁴ Селимханов 1960: 92.

¹⁹⁵ Селимханов 1958: 57.

¹⁹⁶ Бахшалиев 2005: 77-81.

¹⁹⁷ Gailhard/Bode/Bakhshaliyev/Hauptmann/Marro 2017: 530-550.

SONUÇ

Nahçıvan'da yer alan Kalkolitik Dönem yerleşmelerinin araştırılması bu coğrafyadaki Kalkolitik kültürleri MÖ V. binyılın başlarından MÖ IV. binyılın ortalarına gibi kesintisiz gözlemlemeye ve Kalkolitik Dönem kültürünün evrelerini yeniden tarihlendirmeye olanak tanımıştır. Bu açıdan Kalkolitik Dönem'in erken ve orta evresine ait arkeolojik veriler özellikle önemlidir. Nahçıvan'da Kalkolitik Dönem'in erken ve orta evresi Dalma Tepe kültürü ile sık bağlantılıdır. Dalma Tepe kültürü için karakteristik olan baskı bezemeli seramikler Urmiye havzası, Karabağ, Mil-Mugan ve Doğu Anadolu yerleşmelerinde görülmüştür. Bu Urmiye havzası ile Azerbaycan'ın kuzeyi ve Doğu Anadolu arasındaki ilişkileri yansıtmaktadır. Bu kültürün şimdilik ortaya çıkarılamamasının nedeni Kalkolitik Dönem'in erken ve orta evresine ait yerleşmelerin az öğrenilmesinden kaynaklanmaktadır. Sovyetler döneminden bu yana Mezopotamya kültürlerinin Güney Kafkasya'ya etkisi ile ilişkili olarak çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. İ.H.Nerimanov Leyla Tepe kültürünü Ubeyd kültürü ile bağlı olduğunu, Leyla Tepe yerleşmesinin Ubeyd-Uruk kabileleri tarafından yerleştirildiğini kayıt etmiştir¹⁹⁸. Şimdi araştırmacıların bir grubu Leyla Tepe tipli yerleşmeleri Ubeyd kültürüne¹⁹⁹, diğerleriye Uruk kültürüne ait etmektedirler²⁰⁰. Araştırmalar Azerbaycan'ın Aras'tan güneyde yerleşen yerleşmelerinde ve Urmiye havzasında Dalma Tepe türü seramiğin tipik Halaf ve Ubeyd seramiği ile beraber bulunduğunu göstermektedir²⁰¹. Nahçıvan'ın ve Güney Azerbaycan'ın Son Kalkolitik kültürünün araştırılması Ubeyd kültürünün bu bölgeye belli etki yaptığını göstermektedir. Ubeyd kültürünün etkisi Göy Tepe, Yanık Tepe, Ovçular Tepesi, Halaç ve Culfa Kül Tepe'sinde gözlemlenmiştir. Dalma Tepe seramiğinin analizi bu tür seramiğin yerli üretime ait olduğunu göstermiştir²⁰². Söyleyebiliriz ki, Dalma Tepe kültürünün yayılma alanı Nahçıvan ve Karabağ bölgesini de kapsamıştır. Ayrıca araştırmalara dayanarak Güney Kafkasya kültürlerinin yerel üretimin sonucu olduğunu ve Yakın Doğu ülkeleri ile ilişkiler sırasında geliştiğini söyleyebiliriz. Nahçıvan'a gelince eski Dönemlerde bu bölgenin Yakın Doğu'nun bir parçası halinde olduğunu ve Nahçıvan'ın Dalma Tepe kültürünün önemli merkezlerinden biri olduğunu söylememiz gerekmektedir. Yakın Doğu kültürlerinin Güney Kafkasya'ya etkisi bu bölgeler arasındaki kültürel-ekonomik ilişkilerle bağlantılı olmuştur. Bu ilişkileri sağlayan Güney Kafkasya'nın zengin hammadde, o sıradan obsidyen ve bakır madenleri olmalıdır.

¹⁹⁸ Нариманов 1987: 130; Nerimanov 2003: 32-33.

¹⁹⁹ Müseyibli 2007: 154.

²⁰⁰ Гулуев 2005: 82.

²⁰¹ Abedi 2017: 79.

²⁰² Henrickson/Vitali 1987: 40.

КАУНАКҶА

АБИБУЛЛАЕВ, О.А. 1982.

Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку. Элм.

ABEDI, A. / KHATIB, SHAHIDI H. / CHATAIGNER, CH. / NIKNAMI, K. / ESKANDARI, N. / KAZEMPOUR, M. / PIRMOHAMMADI, A. / HOSEINZADEH, J. / EBRAHIMI GH. 2014.

“Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report”, *Ancient Near Eastern Studies 51*: 33-167.

ABEDI, A. 2017.

“Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry 17/1*: 69-87.

ACHUNDOV, T. 2007.

“Sites des migrants venus du Proche-Orient en Transcaucasie”, *Les cultures du Caucase (VIe - IIIe millénaires avant notre ère) leurs relations avec le Proche Orient*, (Ed. B. Lyonnet). Paris: 95-122.

АХУНДОВ, Т.И. 2012.

Шомутепе. Баку.

АХУНДОВ, Т. 2017.

У истоков Кавказской цивилизации Гарабагского неолита. Баку. Афполиграф.

ALIZADEH, K. / AZARNOUSH, M. 2003a.

“Systematic survey of Tepe Baruj: Sampling Method and Statistical results (Barresi-ye Raveshmand-e Tappe-ye Baruj: Ravesh-e Numunebardari va Natayej-e Amari)”, *Iranian Journal of Archaeology and History 33*: 4–25 (In Persian with English summary).

ALIZADEH, K. / AZARNOUSH, M. 2003a.

“Systematic Survey of Baruj Tepe: Cultural Relationship between the South and the North of the Araxes River (Barasiy-e Ravehsmand-e Tappeh Baruj: Ravabet-e Farhan-gi-e do soye Rood-e Aras)”, *Iranian Journal of Archaeology and History 34*: 3–21 (In Persian with English summary).

АЛИЕВ, Н. / НАРИМАНОВ, И. 2001.

Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку. Агридаг.

ALMƏMMƏDOV, X. 2016.

Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. Bakı. Çap Art.

БАХШАЛИЕВ, В. 2005.

Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахчывани. Баку.

БАХШАЛИЕВ, В.Б. 2013.

“Прото Куро-Араксская керамика Нахчывана”, *Российская археология 3*: 105-107.

БАХШАЛИЕВ, В.Б. 2014.

“Новые энеолитические памятники на территории нахчывана”, *Российская археология 2*: 88–95.

БАХШАЛИЕВ, В.Б. 2015.

“Новые материалы эпохи неолита и энеолита на территории Нахчывана”, *Российская археология 2*: 136-145.

BAHŞALIYEV, V. 2015.

“Late Chalcolithic Culture of Nakhchivan and Problems of Caucasian Archaeology”. *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures. International Symposium on East Anatolia-South Caucasus Culture (10-13 October 2012)*. (Eds. M. Işıklı / B. Can). London: 28-39.

БАХШАЛИЕВ, В.Б. 2016.

“Новые данные о поселении Кюльтепе I в Нахчыване”, *Российская археология 3*: 38-41.

BAHŞƏLİYEV, V. 2017a.

I Kültərə və onun ətrafında arxeoloji araşdırmalar. Bakı. Mütərcim.

БАХШАЛИЕВ, В.Б. 2017b.

“Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин”, *Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic - Late Bronze Age*. Baku. Институт археологии и этнографии: 108-121.

BAHŞƏLİYEV, V.B., 2017c.

“Kültərə ətrafında arxeoloji araşdırmalar”, *AMEA Nahçıvan Bölməsinin Xəbərləri 3*: 117-124.

- BAXŞƏLİYEV, V. / MARRO, C. / AŞUROV, S. 2010. *Ovçular tepəsi*. Bakı. Elm.
- BAXŞƏLİYEV, V. / QULİYEVƏ, Z. / RZAYEVƏ, R. 2017a. "Yeni Yol yaşayış yerində arxeoloji araşdırmalar", *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Sosial elmlər seriyası* 1: 49-56.
- BAXŞƏLİYEV, V. / MARRO, C. / BERTHON, R. / QULİYEVƏ, Z. / SARIALTUN, S. 2017b. *Kültürdə arxeoloji qazıntılar* (2013-2016). Bakı. Nurlan.
- BAXŞƏLİYEV, V. / QULİYEVƏ, Z. / HƏŞİMOVA, T. / MƏNBALİYEV, K. / BAXŞƏLİYEV, E. 2018. *Naxçıvan təpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar*. Naxçıvan. Əcəmi.
- БАДАЛЯН, Р. С. / КИКОДЗЕ, З. К. / КОЛЬ, Ф. Л. 1966. "Кавказский обсидиан: источники и модели утилизации и снабжения (Результаты анализов нейтронной активации)", *Историко-филологический журнал* 1-2: 245-264.
- BADALYAN, R. S. / HARUTYUNYAN A. / CHATAIGNER, A. / FRANÇOISE, LE MORT. / JACQUES, CH. / JACQUES, ELIE B. / ADRIAN, B. / VALENTIN, R. / HOVSEPYAN R. 2010. "The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009", *TÜBA-AR 13*: 185-218.
- BROWN, T.B. 1951. *Excavation in Azerbaijan* 1948. London.
- DYSON, R. H. / YOUNG, T. C. JR. 1960. "The Sulduz Valley Iran: Pisdeli Tepe", *Antiquity* 34: 19-22.
- CONNOR, S. / SAGONA, A. 2007. "Environment and Society in the Late Prehistory of Southern Georgia, Caucasus" Les Cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère), *Leurs Relations avec le Proche-Orient*. (Ed. B Lyomet). Paris: 21-36.
- ESİN, U. 2012. "Tülin-tepe Kurtarma Kazıları", *I. Uluslararası Ahlat-Avrasya Kültür ve Sanat Sempozyumu* (23-25 Ağustos 2012). Ahlat-Bitlis-İstanbul: 87-90.
- ESİN, U. 1976. "Tülin-tepe Excavations, 1972", *Keban Project 1972 Activities* 1/3: 147-163.
- ÇİLİNGİROĞLU, Ç. 2010. "The Appearance of Impressed Pottery in the Neolithic Aegean and Its Implications for Maritime Networks in the Eastern Mediterranean", *TÜBA-AR 13*: 9-22.
- GAILHARD, N. / BODE, M. / BAKHSHALIYEV, V. / HAUPTMANN, A. / MARRO, C. 2017. "Archaeometallurgical Investigations in Nakhchivan, Azerbaijan: What Does the Evidence from Late Chalcolithic Ovçular Tepesi Tell Us about the Beginning of Extractive Metallurgy?", *Journal of Field Archaeology* 42/6: 530-550.
- GÜLÇUR, S. 1988. *Die Chalkolitische Keramik von Norsuntepe (Elazığ/Südostrürkei)* Unpublished PhD. Thesis, University of Tübingen.
- GÜLÇUR, S. 2000. "Norşuntepe: die chalkolitischen Keramik (Elazığ/Ost Anatolien)", *Varia Anatolica* XI: 375-418.
- HAUPTMANN, H. 1972. "Die Grabungen aus dem Norsuntepe, 1970", *Keban Project 1970 Activities* 1/3: 103-117.
- HAMLIN, C. 1975. "Dalma Tepe", *Iran* 13: 111-127.
- HEJEBRI, N. / BINANDEH, A. / NESTANI, J. / VAHDATI, N. H. 2012. "Excavation at Lavin Tepe North-west Iran", *Ancient Near Eastern Studies* 40: 95-117.
- HEJEBRI, N. / PURFARAJ, A. 2005. "The Investigation of Cultural Relationships of Ardebil Province with North and Northeastern Iran in Neolithic and Chalcolithic Periods: Based on Archaeological Data of Ghosha Tepe in Shahar Yeri", *Abstracts of the International Symposium on Iranian Archaeology: Northern and Northeastern Regions*, Tehran.
- HENRICKSON, E. F. / VITALI, V. 1987. "The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran", *Paleorient* 13/2: 37-45.

- HENRICKSON, E.F. 1983.
Ceramic Styles and Cultural Interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran.
- HEYDERYAN, M. / ZEYDI, M. / HERIEYAN, H. 1392.
 “Kirmanşahın Sonqar Vadisində Orta Kalkolitik yaşayış yerləri”, *Payambastanşünas* 19: 1-14 (fars dilinde).
- ИЕССЕН, А.А. 1935.
 “К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе” Известия Государственной Академии Истории Маеериальной Культуры. М.-Л. 120: 7-216.
- KHADEMI N.F. / ABEDI A. / GLASCOCK M. D. / ESKANDARI N. / KHAZAEI M. 2013.
 “Provenance of Prehistoric Obsidian Artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis”, *Journal of Archaeological Science* 40: 1956-1965.
- KIGURADZE, T. 1986.
 Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli. Georgien. München. Verlag.
- KIGURADZE, T. 1998.
 “The Chalcolithic-Early Bronze Age Transition in the Eastern Caucasus”, *Varia Anatolica* XI: 321-325.
- КУШНАРЕВА, К.Х. / ЧУБИНИШВИЛИ, Т.Н. 1970.
 Древние культуры Южного Кавказа. М; Л. Наука.
- KOŞAY, H. Z. / AKOK, M. 1966.
Alacahöyük Kazısı 1940-1948'deki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor. Ankara.
- KROLL, S. 1990.
 “Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in İranisch-Azarbaidjan” *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 23: 59-71.
- QULIYEVA, Z. 2014.
Arpaçay vadisinin Tunc dövrü arxeoloji abidələri. Bakı. Elm vətəhsil.
- ГЛОНТИ Л.И. / ДЖАХАВАШВИЛИ А.И. 1987.
 “Новые данные о многослойном памятнике эпохи энеолита-поздней бронзы в Шида-Картли-Бери Клдееби”, Краткие Сообщения Института Археологии 192: 83-86.
- LEVINE, L.D. 1975.
 “Archaeological investigations in the Mahidasht, western Iran”, *Paléorient* II/2: 487-490.
- LEVINE, L.D. / MCDONALD, M.M.A. 1977.
 “The Neolithic and Chalcolithic Periods in the Mahidasht”, *Iran* XV: 39-50.
- LYONNET, B. / GULIYEV, F. / HELWING, B. / ALIYEV, T. / HANSEN, S. / MIRTSKHULAVA, G. 2012.
 “Ancient Kura 2010-2011: The First Two Seasons of Joint field Work in the Southern Caucasus”, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 44: 1-190
- MARRO, C. / OZFIRAT, A. 2005.
 “Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third Preliminary Report: The Dogubeyazit Region”, *Anatolia Antiqua* XIII: 319-356.
- MARRO, C. / BAKHSHALIYEV, V. / ASHUROV, S. 2009.
 “Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhichevan, Azerbaijan). First Preliminary Report the 2006-2008 seasons”, *Anatolia Antiqua* XVII: 31-87.
- MARRO, C. / BAKHSHALIYEV, V. / ASHUROV, S. 2011.
 “Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons”, *Anatolia Antiqua* XIX: 53-100.
- МАХМУДОВ, Ф. 2008.
 Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку. Нафта-Пресс.
- MAKHARADZE, Z. 2007.
 “Nouvelles donnes sur le Chalcolithique en Georgie orientale”, *Les Cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient* (Ed. B. Lyonnet) Paris. CNRS Editions: 123-132.
- MAZIAR, S. 2010.
 “Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the Northwest Iran: First Preliminary Report” *Ancient Near Eastern Studies* 47: 165-193.
- МУНЧАЕВ, Р.М. 1975.
 Кавказ на заре бронзового века. М. Наука.

- MUNCHAEB, P.M. / AMIROV, SH.N. 2009.
“Взаимосвязи Кавказа и Месопотамии в VI-IV тыс. до н.э.” Международная научная конференция (11-12 сентября 2008). Баку. Чашыюглы: 41-52.
- MÜSEYİBLI, N. 2007.
Böyük Kəsik. Eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı. Nefta-Press.
- НАРИМАНОВ, И.Г. 1985.
“Обеидские племена Месопотамии в Азербайджане”, Тезисы Всесоюзной археологической конференции. Баку. Элм: 271-277.
- НАРИМАНОВ, И.Г. 1987.
Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку. Элм.
- NƏRİMANOV, İ.H. 2003.
Naхçıvanın erkən əkinçi-maldar əhalisinin tarixindən. *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası* 1: 32-33.
- НАРИМАНОВ, И.Г. / ИСМАИЛОВ, Г.С. 1962.
“Актафачайское поселение близ г. Казаха”, Советская археология 4: 149-156.
- НАРИМАНОВ, И.Г. / АХУНДОВ, Т.И. / АЛИЕВ, Н.Г. 2007.
Лейлатепе. Баку.
- ÖZFIRAT A. / MORRO C. 2008.
“2004 Yılı, Ağrı ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması”, *Türk Arkeolojisi ve Etnoğrafya Dergisi* 2007: 1-20.
- PALUMBI, G. A. 2007.
“Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia)”, *Les Cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient*. (Ed. B. Lyonnet) Paris. CNRS Edition: 63-76.
- SCHWARZBERG, H. 2006.
Figurale Ständer-Sozialkeramik Des Frühen Neolithikums Aus Kırklareli-Aşağı Pınar, Türkisch-Thrakien, *TÜBA-AR* 9: 97-124.
- SEYIDOV A. / BAŞŞƏLİYEVA, V. / MAHMUDOVA V., 2010.
Хələс. Bakı. Elm.
- СЕЛИМХАНОВ, И.П. 1958.
“К истории развития металлообработки и горногодела в Азербайджане”, Вестник АН СССР 9: 57-58.
- СЕЛИМХАНОВ, И.П. 1960.
К исследованию металлических предметов из «неолитических памятников Азербайджана и Северного Кавказа», Советская археология 2: 89-102.
- SOLECKI, R. L. / SOLECKI, R. S. 1973.
“Tepe Sevan: A Dalma Period Site in the Margavar valley, Azerbaijan, Iran”, *Bulletin of the Asia Institute of Pahlavi University* 3: 98-117.
- TALAI, H. 1983.
“Pottery Evidence from Ahrendjan Tepe, a Neolithic Site in Salmas Plain, Azerbaijan, Iran”, *AMI* (16), 1983, pp. 7-17.
- ТОРОСЯН, Р.М. 1976.
Раннеземледельческое поселение Техут. Ереван: Издательство АН Армянской ССР.
- VON DER OSTEN, H. H. 1937.
The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32, Part I, Oriental Institute Publications XXVIII. Chicago.
- VOIGT, M.M. 1983.
Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia.
- YOUNG, T.C. 1974a.
“Excavations at Godin Tappeh, 1973”, In proceedings of the II Annual Symposium on Archaeological research in Iran. (Ed. F. Bagherzadeh) Tehran: 80-90.
- YOUNG, T. C. 1974b.
“An Archaeological Survey in Kangavar Valley”, In Proceedings of the III Annual Symposium on Archaeological Research in Iran. (Ed. F. Bagherzadeh) Tehran: 23-30.
- YOUNG, T. C. 1975.
“Young Kangavar Valley Survey”, *Iran* XIII: 191-193.